

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ŞAŞIRMA BİLDİRİMİ İŞARETLEYİCİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
AYSİMA GÜNEŞ

ANKARA-2021

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ŞAŞIRMA BİLDİRİMİ İŞARETLEYİCİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
AYSİMA GÜNEŞ

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MELİKE ÜZÜM

ANKARA-2021

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 11 / 01 / 2021

Öğrencinin Adı, Soyadı: Aysima GÜNEŞ

Öğrencinin Numarası: 21820243

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Programı: Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı

Danışmanın Unvanı/Adı, Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Melike ÜZÜM

Tez Başlığı: Türkiye Türkçesinde Şaşırma Bildirimi İşaretleyicileri

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 97 sayfalık kısmına ilişkin, 23 / 12 / 2020 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10'dur. Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç
3. Beş (5) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

“Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esaslarını” inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Öğrenci İmzası:.....

ONAY

Tarih: 11 / 01 / 2021

Öğrenci Danışmanı Unvan, Ad, Soyad, İmza:

Dr. Öğr. Üyesi Melike ÜZÜM

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans tezimde pek çok değerli insanın katkıları oldu. Başta tez konumun belirlenmesi olmak üzere çalışmamın her aşamasını adım adım izleyen ve sıkılmadan beni yönlendiren saygıdeğer tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Melike ÜZÜM'den sorgulamayı, çaba sarf etmeyi ve yaptığım işten keyif almayı öğrendim. Kendisine sonsuz teşekkür ederim.

Yüksek lisans eğitimim süresince akademik gelişimime katkı sağlayan Başkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğretim üyelerine, özellikle Türk dillerini daha yakından tanımamızı sağlayan ve Türk dillerini bilimsel ölçütlerle incelenmeyi öğreten, aktif bir öğretim ortamı sunarak bizleri motive eden değerli hocam Prof. Dr. Süer EKER'e teşekkür ediyorum. Ayrıca bugüne kadar üzerimde emeği olan bütün hocalarıma teşekkür ediyor, saygılarımı sunuyorum.

Beni her konuda destekleyen annem, babam ve kardeşim bu zorlu süreçte de her zaman yanımda oldu. Verdikleri emeklerin hakkını ödeyemem, onlara çok teşekkür ediyorum.

Tezimi, Türk dilini sevmeyi ve sevdirmeyi öğreten merhum hocam Sayın Dr. Cevdet Eralp Alışık'a ithaf ediyorum. Bu vesileyle kendisini rahmetle ve minnetle anıyorum.

ÖZET

Aysima Güneş, Türkiye Türkçesinde Şaşırma Bildirimi İşaretleyicileri, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı, 2021.

Konuşucu önermeye yönelik şaşırma tepkisini çeşitli yollarla işaretleyebilir. Türkiye Türkçesinde *şaşırma bildirimi* olarak ifade edebileceğimiz bu yapılar dilbilimde *mirativity* olarak tanınır. Çalışmada, Türkiye Türkçesine ait seçilen tiyatro metinlerinden ve Türkçe Ulusal Derlemi'nden oluşturduğumuz korpus üzerinde, edimsel yaklaşımla Türkçede şaşırma bildirimi işaretleyicileri incelenmiştir. DeLancey (1997)'nin yaklaşımı temel alınarak şaşırma bildirimi kanıtsallıkla ilişkili ancak bağımsız bir kategori olarak kabul edilmiş ve işaretleyicilerin tespit edilmesinde Aikhenvald (2012)'in belirlediği beş anlamsal değerden faydalanılmıştır. Semantik sınıflandırma altında belirlenen işaretleyiciler dil bilgisel türüne göre değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda Türkiye Türkçesinde şaşırma bildiriminde hangi morfolojik, morfosentaktik, söz dizimsel ve sözcüksel işaretleyicilerin, hangi bağlamlarda kullanıldığı incelenmiş ve açıklanmıştır. Ayrıca şaşırma bildiriminde kişi tercihi ve şaşırmanın kapsamında ortaya çıkan diğer anlam alanları ayrı bir bölümde tartışılmıştır. Dil bilgisi çalışmalarına katkı sağlamanın yanı sıra evrensel düzeyde dil tipolojisi çalışmaları için de veri sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: şaşırma bildirimi işaretleyicileri, kapsam, kanıtsallık, yeni bilgi, sürpriz.

ABSTRACT

Aysima Güneş, Mirative Markers in Turkish, Başkent University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Master's Program in Turkish Language and Literature, 2021.

The speaker can mark the surprise response to the proposition in several ways. These structures, which we can express as a statement of surprise in Turkish, are known as mirativity in linguistics. In the study, the markers of surprise statement in Turkish were examined with a pragmatic approach on the corpus, which we created from selected theater texts belonging to Turkish and the Turkish National Collection. Based on DeLancey (1997)'s approach, the surprise statement was considered an evidentiality-related but independent category, and five semantic values determined by Aikhenvald (2012) were used to detect markers. Markers determined under semantic classification were analyzed according to grammatical type. As a result of the study, the contexts in which morphological, morphosyntactic, syntactic and lexical markers are used in surprise statement in Turkish were examined and explained. In addition, person preference in the statement of surprise and other areas of meaning that arise in the extension of surprise are discussed in a separate section. In addition to contributing to grammar studies, it has been tried to present data for language typology studies at the universal level.

Key Words: mirativity, extension, evidentiality, new information, surprise.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
TABLolar LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR	ix
TARANAN ESERLER	xi
I. BÖLÜM.....	1
1. GİRİŞ.....	1
1.1. KONUSU.....	3
1.2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	3
1.3. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	4
1.4. YÖNTEM	5
1.5. ALANYAZIN	5
II. BÖLÜM.....	10
2. KURAMSAL ÇERÇEVE	10
2.1. Şaşırma Bildiriminin Semantik Alanı	11
2.1.1. Yeni bilgi (new information)	13
2.1.2. Hazırlıksız zihin (unprepared mind)	14
2.1.3. Karşıt beklenti (counter expectation)	15
2.1.4. Ani keşif (sudden discovery), ani açığa çıkma veya gerçekleşme (sudden revelation or realization).....	16
2.1.5. Sürpriz (surprise)	17

2.2. Kanıtsallık-Şaşırma Bildirimi İlişkisi.....	19
III. BÖLÜM.....	20
3. ŞAŞIRMA BİLDİRİMİ İŞARETLEYİCİLERİ	20
3.1. Sürpriz.....	21
3.1.1. Ünlemler	21
3.1.2. –mİş.....	26
3.2. Hazırlıksız Zihin	28
3.2.1. dA.....	28
3.2.2. mI Parçacığı.....	33
3.2.3. aktarımsal eylem–mAz mI	37
3.2.4. eylem–olumsuzluk–istek–şahıs eki mI.....	40
3.2.5. –mİş.....	43
3.3. Karşıt Beklenti	46
3.3.1. nasıl eylem–(X/A)r, –mAz	46
3.3.2. ne demek	51
3.3.3. ne eylem–mA+sI (be).....	54
3.4. Ani Keşif, Ani Açığa Çıkma veya Gerçekleşme	55
3.4.1. ha.....	55
3.4.2. sahi	58
3.5. Yeni Bilgi.....	59
3.5.1. daha neler	59
3.5.2. ne/kim eylem–sA beğen–Ar–2.şahıs eki.....	61
IV. BÖLÜM.....	63
4. DİĞER KONULAR	63
4.1. Şaşırma Bildiriminde Şahıs Etkisi.....	64

4.2. Şaşırma Bildiriminin Kapsamı	68
4.3. Şaşırma Bildiriminde İşaretleyici Tercih.....	72
SONUÇ VE ÖNERİLER	74
KAYNAKLAR	76

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Şaşırma Bildirimi İşaretleyicilerinin Diğer Anlamlarla Örtüşmesi	71
Tablo 2: Şaşırma Bildiriminde İşaretleyici Seçimi	72

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: dA Biçiminin Şaşırma Bildirimi İşaretleyicisi Olarak Kullanımı	33
Şekil 2: Teklik 1. Şahısta İnan-mA-yor İşaretleyicisinin İşlevi	65
Şekil 3: Teklik 1. Şahısta İnan-AmA-yor İşaretleyicisinin İşlevi	65
Şekil 4: 3.Şahısta İnan-AmA-yor İşaretleyicisinin İşlevi	66
Şekil 5: Şaşırma Bildirimi Kaplamı.....	69

KISALTMALAR

bk. = bakınız

DLT = Dîvânu Lugâti't-Türk

EAT = Eski Anadolu Türkçesi

ET = Eski Türkçe

GTS = Güncel Türkçe Sözlük

Örn. = Örneğin

TUD = Türkçe Ulusal Derlemi

vb. = ve benzeri

ESER KISALTMALARI

CML: Canlı Maymun Lokantası

D: Dostlar

EO: Evcilik Oyunu

FE: Fazilet Eczanesi

HHK: Hisseli Harikalar Kumpanyası

MÇ: Mikado'nun Çöpleri

PH: Pinti Hamit

TC: Toros Canavarı

YC: Yarın Cumartesi

TARANAN ESERLER

Ağaoğlu, A. (1996). *Toplu Oyunlar I - Evcilik Oyunu*. Yapı Kredi Yayınları.

Anday, M. C. (2014). *Toplu Oyunlar I - Mikado'nun öpleri*. Everest Yayınları.

Başkut, C.F. (1972). *Dostlar*. İnkılap ve Aka Kitapevleri.

Dilmen, G. (1993). *Canlı Maymun Lokantası*. Gerçek Sanat Yayınları.

Dormen, H. (2007). *Hisseli Harikalar Kumpanyası*. Mitos Boyut.

Kasap, T. (2002). *Eski Türk Oyunlar 3 - Pinti Hamit*. Mitos&Boyut Tiyatro Yayınları.

Nesin, A. (1957). *Toros Canavarı*. Düşün Mizah Yayınları.

Sümer, G. (1962). *Bütün Oyunları 2 - Yarın Cumartesi*. Mitos&Boyut Tiyatro Yayınları.

Taner, H. (2020). *Fazilet Eczanesi*. Yapı Kredi Yayınları.

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

İnsanlar arası iletişimin en hızlı yolu olan dil, “tarihselden moderne” çeşitli disiplinlerin ilgisini uyandıran bir olgudur. Dilbilim ise *dili* araştırmasının temeline oturtur. Zaman içerisinde çok çeşitli yaklaşımlarla insanın dili anlama çabası çalışmaların temel sorunu haline gelmiştir. Dili anlama ihtiyacından doğan “anlam nedir?” sorusu, *semantik* olarak adlandırılan dilbilimsel yaklaşımın temellerini atmıştır. Dili anlamlandırma çabası ise *edimbilimin* çalışma alanını oluşturmuştur. Dilde, anlamın kaynağında bağlamın rolü büyüktür. Richards (2010: 449): “Cümlelerin yorumlanması ve kullanılmasının gerçek dünya bilgisine bağlılığı; konuşucuların söz edimlerini nasıl kullandığı ve anladığı; cümle yapısının konuşucu ile dinleyici arasındaki ilişkiden nasıl etkilendiği” maddelerini sıralayarak edimbilimin inceleme alanlarına atıfta bulunur.

Duygular, birtakım fizyolojik ve dilsel sinyallerle bildirilebilir. Kişinin şaşkınlık anında göz bebeklerinin büyüüp ağzının açılması fizyolojik bir bildirimken ağzından çıkan “aaa” gibi bir ifade dilsel bildirim sayılabilir. Bu çalışma dile yansıyan bu bildirimlerle ilgilenmektedir. Şaşırma bildirimi (mirativity) diyeceğimiz bu konu, Türkçe için yeni bir inceleme alanıdır. Türkolojide bu konuyu kapsamlı bir şekilde ele alan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Alanyazında belirtileceği gibi kiplik ve kanıtsallıkla ilişkili olarak olarak değinilmiş, *-mİş*’ın kaplamsal olarak şaşırma bildiriminde kullanılmasına yer verilmiştir. Bu çalışmalardan farklı olarak Özbek ve Kıra (2019), Türkçe ve Japoncada karşılaştırmalı bir inceleme yapmış; *-mİş* biçimi dışında ünlemlere de yer vermiştir. Ancak Türkçede ünlemler dışında morfolojik, morfosentaktik ve söz dizimsel işaretleyicilerle de şaşırma bildirimi iletilebilmektedir. Alanyazını taraması yapılırken Türkçe üzerinde ayrıntılı bir çalışmanın olmadığı tespit edilmesi ve günlük hayatta sık rastlanılan bir durumun dildeki kullanımına olan merakım, bu çalışma konusunun belirlenmesinde etkili olmuştur.

Tez çalışmasında, Türkiye Türkçesine ait seçilen tiyatro metinlerinden ve Türkçe Ulusal Derlemi’nden oluşturduğumuz korpus üzerinde edimsel yaklaşımla Türkiye Türkçesinde şaşırma bildiriminin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın sonucunda şaşırma bildiriminin Türkçede

hangi işaretleyicilerle gösterildiği, bu işaretleyicilerin tümedeki pozisyonu, şahıs etkisi vb. gibi konuların anlamın ortaya çıkmasındaki etkisi ortaya konmuştur.

Araştırma ve inceleme sürecinde şu sorulara odaklanılmıştır:

- Belirlenen korpustan hareketle Türkiye Türkçesinde şaşırma bildirimini beş semantik alanda hangi işaretleyicilerle kurulur?
- Şaşırma bildirimini işaretleyicilerinin kaplamında (extension) hangi anlam alanları vardır?
- Şaşırma bildirimini işaretleme yolları nelerdir?
- Şaşırma bildirimini işaretleyicilerinin farklı şahıslarla kullanımı anlamı nasıl etkiler?
- Şaşırma bildiriminde hazırlıksız zihin, sürpriz, ani keşif, karşıt beklenti ve yeni bilgi temelinde işaretleyici tercihi ayrımı var mıdır?

Çalışmanın ilk bölümünü oluşturan giriş bölümünde konu, çalışmanın amacı ve önemi, kapsam ve sınırlılıklar, yöntem ve alanyazın alt başlıklarıyla araştırmanın planı sunulmuştur.

İkinci bölüm “Kuramsal Çerçeve” ile başlar. Bu bölümde çalışmanın ana hatlarının oluşturulmasında Aikhenvald ve DeLancey’nin hangi açılardan şaşırma bildirimini işaretleyicilerini belirlememizde temel oluşturduğu gösterilmiş ve alanyazında sıklıkla ilişkilendirilen kanıtsallık ve şaşırma bildirimini ilişkisi üzerinde durulmuştur. Şaşırma bildiriminin semantik alanı analiz edilmiş ve tespit edilen işaretleyicilerin sınıflandırılabilmesi için Aikhenvald (2012)’ın belirlediği ani keşif, sürpriz, hazırlıksız zihin, karşı beklenti ve yeni bilgi anlamsal ölçütlerinden faydalanılmıştır.

Korpustan hareketle şaşırma bildirimini ileten işaretleyicilerin belirlendiği ve incelendiği bölüm çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturur. Aikhenvald’in çalışmasını takiben belirlenen beş semantik ölçüt çerçevesinde Türkçede şaşırma bildiriminde hangi morfolojik, morfosentaktik, söz dizimsel ve sözcüksel işaretleyicilerin, hangi bağlamlarda kullanıldığı incelenmiş ve açıklanmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, inceleme aşamasında tespit edilen konular üç alt başlık altında değerlendirilmiştir. İlk olarak şaşırma bildiriminde şahıs ve işaretleyici tercihi ilişkisinin anlama etkisi incelenmiştir. İkinci başlıkta şaşırma bildiriminin kaplamında ortaya çıkan anlam alanları ele alınmıştır. Son olarak konuşucuların hangi duruma/olaya yönelik hangi şaşırma bildirimini işaretleyicisini tercih ettiği inceleme bölümdeki örneklerden hareketle tartışılmıştır.

Bu çalışmayı yapmak üzere çıktığımız yolda aklımızı karıştıran soruların hepsine cevap bulduğumuzu düşündüğümüz çalışmamız, sonuç ve öneriler bölümü ile sonlandırılmıştır. Bu çalışmayla Türkçedeki şaşırma bildirimini işaretleyicileri ve şaşırma bildirimini anlamsal alanı hakkında ön bilgilere ulaşılması beklenmektedir.

1.1. KONU

Türkiye Türkçesinde *şaşırma bildirimini* olarak ifade edebileceğimiz yapılar dilbilimde *mirativity* kavramı altında ele alınır. Şaşırma bildiriminin semantik alanını kodlayan işaretleyicilere ise *şaşırma bildirimini işaretleyicisi* denir ve alanyazında *mirative* teriminin kullanıldığı görülmektedir. Şaşırma bildirimini, bir ifadedeki bilginin konuşucu, muhatap veya ana karakter için yeni ya da beklenmeyen bilgi olduğunun dilsel araçlarla işaretlenmesi olarak tanımlanır (DeLancey, 2001; Aikhenvald, 2012). Kanıtsallığın alt kategorisi olarak tanınan şaşırma bildirimini, DeLancey tarafından dil bilgisel ve semantik ayrı bir kategori olarak değerlendirilir. Delancey, şaşırma bildirimini kullanımlarının, semantik ve dizisel olarak kanıtsallıkla kesiştiğini, bazı çalışmalarda kanıtsallığın kapsamında ele alındığını belirtir. Bu iki kategori arasındaki bağlatının önemini vurgulayarak bazı dillerde herhangi dil bilgisel bir bağlantı olmadan da şaşırma bildirimini tek başına ortaya çıktığına dikkat çeker (2001, s. 370). Bu çalışmada Delancey'nin yaklaşımı temelinde şaşırma bildirimini, kanıtsallıkla yakından ilişkili ancak bağımsız bir kategori olarak değerlendirilecektir.

1.2.ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın amacı genel anlamda, Türkiye Türkçesinde şaşırma bildirimini ne şekilde işaretlendiğini ortaya koymaktır. Özel anlamda ise:

1. Türkiye Türkçesine ait belirli tiyatro metinlerinde ve Türkçe Ulusal Derlemi'nden seçilen örneklerde, şaşırma bildirimini işaretlenmesinde hangi işaretleyicilerin kullanıldığını tespit etmek,
2. Kategorinin dünya dilleri arasındaki yerine yönelik yapılan tipoloji çalışmalarına katkı sağlamak,
3. Kanıtsallık-şaşırma bildirimini kategorisi tartışmalarına veri sunmak,
4. Türkçede yeterince çalışılmamış olan bu konuya veri sağlayıp sonraki çalışmalar için ön bulgu sunmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın sonunda, Türkiye Türkçesinde şaşırma bildiriminde kullanılan işaretleyici türlerinin korpus sınırları çerçevesinde belirlenmesiyle; Türkçenin dünya dilleri arasında nasıl bir görünüm sergilediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece Türkçenin dil bilgisi çalışmalarına katkı sağlamanın yanı sıra evrensel düzeyde dil tipolojisi çalışmaları için de veri sunulacaktır. Türkiye Türkçesinde şaşırma bildirimini kategorisi üzerine doğrudan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmamızın, alandaki eksikliği gidererek daha sonraki çalışmalara veri sağlayacağını umuyoruz.

1.3.KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bu tezde DeLancey'nin yaklaşımı¹ temel alınarak şaşırma bildirimini kanıtsallıkla yakından ilişkili ancak bağımsız bir kategori olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda işaretleyiciler, Aikhenvald'ın çizdiği anlamsal ölçütler² doğrultusunda belirlenmiş ve şaşırma bildirimini dilsel düzeyde incelenmiştir. Yazılı metin incelendiği için parçalarüstü sesbirimler (vurgu, tonlama vb.) kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca çalışmamız, günümüz Türkiye Türkçesi konuşma dilini temel almış olup ağız özelliklerini incelemeye katmamıştır.

Şaşırma bildirimini kategorisi dil bilimsel ve semantik düzeyde dünya dillerinde pek çok çalışmaya konu olmuştur. Aynı zamanda bu kategori görünüş, kanıtsallık, kiplik gibi diğer dilbilimsel kategorilerle de ilişkilendirilmiştir. Literatür taraması yapılırken sıklıkla kanıtsallık ve şaşırma bildirimini kategorisinin örtüşmesi üzerinde durulduğu fark edilmiştir. Bu tez, kanıtsallık ve diğer dilbilimsel kategorilerle şaşırma bildirimini ilişkisini açıklamaktan ziyade, şaşırma bildirimini pragmatik düzlemde nasıl işaretlendiğine odaklanmıştır.

Çalışmayı yaparken karşılaşılan zorluklardan biri Türkiye Türkçesinde bu konuyu temel olarak yapılan herhangi bir çalışmanın olmamasıdır. Yabancı kaynaklarda ise şaşırma bildirimini kategorisinin dilsel yeri hakkında bir görüş birliği sağlanmamıştır. Aynı zamanda araştırmacılar arasında terminolojik olarak farklılıklar bulunmaktadır. Terminoloji aktarımı aşamasında Türkiye Türkçesine çevirirken zorluk yaşanmıştır. Dilbilimde bu kategori *mirativity* olarak tanınır ancak Türkçe verilerde inceleyeceğimiz bu kategorinin ismini de Türkçe olarak vermenin uygun olacağını düşündük. Bu sebeple tezde, *şaşırma bildirimini* olarak kastedilenin *mirativity*

¹ DeLancey, kategorinin kanıtsallıkla ilgili ancak ayırt edilebilen bir anlamsal kategori olduğunu savunur (bk. 1997, 2001, 2012).

² Aikhenvald, şaşırma bildirimini kategorisini beş anlamsal değer etrafında şekillendirir (bk. 2012).

olarak tanınan kategori olduğunu, *şaşıрма bildirimi işaretleyicisi* şeklinde bahsedilenin ise *mirative* olarak tanınan dil bilgisel işaretleyiciler olduğunu belirtmek isteriz.

Çalışmada detaylı bir inceleme yapabilmek için örnekler, tiyatro metinleri ve TUD verileri ile sınırlandırılmıştır. Örneklerin belirlenmesinde diyalogların yer alması, farklı konuların ve konuşucuların bulunması ölçüt olarak kullanılmıştır. Diyalogların yeterli olmadığı durumlarda TUD'dan faydalanılmıştır.

1.4. YÖNTEM

Eş zamanlı dilbilim yöntemi kullanılan bu çalışmada, Türkiye Türkçesine ait seçilen tiyatro metinleri ve TUD verileri Aikhenvald'ın çizdiği anlam alanları göz önünde bulundurularak taranmıştır. Taranan metinlerde şaşıрма bildirimi işaretleyicileri edimsel yaklaşımla belirlenmiştir. Örneklerde şaşıрма bildirimini kaplamında farklı duygusal tepkilerin de olduğu fark edilmiştir. 4.2. bölümünde şaşıрма bildirimini kaplamına da değinilerek açıklamalara katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda semantik sınıflandırma altında belirlenen işaretleyiciler dil bilgisel türüne göre incelenmiştir. Önermelerde hangi işaretleme araçlarının kullanıldığı, bütün konuşucular için şaşıрма bildirimini işaretlenip işaretlenemediğine bakılmış, hangi konuşucularla hangi işaretleyicilerin tercih edildiği değerlendirilmiştir.

Sadece önermenin yer aldığı tümcenin verilmesinin şaşıрма bildirimi anlam alanının anlaşılması açısından yeterli olmadığı düşünülmüştür. Tiyatro metinlerinden verilen örneklerde, diyalogların öncesi ve sonrasına yer verilmiştir, TUD'dan seçilen örneklerde ise bağlamın hepsine yer verilmemiş, şaşıрма bildirimini anlaşılacağına inandığımız kadarlık kısmına yer verilmiştir.

1.5. ALANYAZIN

Şaşıрма bildirimi, dünya çapında birçok dilde uzun zamandır incelenirken Türkçe için yeni bir kavramdır. Türkçe dil malzemesi üzerinden doğrudan bu konuyu temel alan bir çalışma olmamakla birlikte sıklıkla görünüş, kiplik, kanıtsallık kategorileri ile ilişkilendirilmiştir. Son yıllarda yapılan incelemelerle, ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesinin ve incelenmesinin gerekliliği ortaya konmuştur. Jacobsen (1964, s. 360), şaşıрма bildirimi kavramını açıklarken konuşucunun fiil tarafından tarif edilen eylemi bildiğini, bunun gerçekleştiğini gözlemlemekten

değil; sadece etkilerinin gözlemlenmesinden kaynaklanan bir gösterim olduğunu belirtir. Bu nedenle sürpriz duygusu taşır diyerek bilinen ilk şaşırma bildirimini tanımını yapar.

Alanyazınında yapılan incelemeler sonucunda şaşırma bildirimini kategorisinin ifadesi ve dilsel yeri konusunda görüş birliğinin sağlanmadığı görülmüştür. Araştırmacıların üç ayrı görüşe ayrıldığı sonucuna varılmıştır:

- 1) Kategoriyi, mevcut bir formun semantik kaplamı olarak ele alanlar,
- 2) Daha geniş bir başka kategorinin alt kategorisi veya kullanım olarak görenler,
- 3) Bağımsız bir kategori olarak kabul edenler.

İlk görüş, şaşırma bildirimini kategorisini mevcut bir formun semantik kaplamı olarak ele alır:

Slobin ve Aksu-Koç'un, *Türkçe Kanıtsallık Kategorisinde Zaman, Görünüş ve Kiplik* çalışmasından hareketle, kanıtsallık ve şaşırma bildirimini kimi işaretleyiciler üzerinde örtüştüğü görüşünde oldukları söylenebilir. Bağlama bağlı olarak; *-mİş*'in, bilginin konuşucunun bilinci için yeni olduğu, iddianın fiziksel veya dilsel olan kısmi kanıtlara dayandığı ya da tamamen hayali alana ait olduğu durumlarda; sürpriz, çıkarım, bildirilen konuşma, iddia ve hikaye anlatımı işaretleme işlevlerine sahip olduğunu belirtirler (1982, s. 187). 'Kemal gelmiş.'³ örnekleri çeşitli bağlamlarda çıkarım, duyma ve sürpriz okuması yapılabileceğinin göstergesidir.

Peterson (2015a, s. 319), "Şaşırma bildirimini tarihi köklerini kanıtsallık çalışmasında bulur" ifadesi ile kanıtsallık ve şaşırma bildirimini kavramının birlikte düşünülmesi gerektiğini ortaya koyar. Aynı zamanda kanıtsallığın birincil anlamı olmadığını üzerinde durarak kanıtların, şaşırma bildirimini ifade etmek için de kullanılabileceğine değinir.

Akatsuka ise Japonca-İngilizce şartlı tümceleri ele aldığı çalışmasında, her iki dilin de şartlı tümce yapısında olup yeni bilgiyi ileten bir dizi örneğini verir ve şart tümcelerinin konuşucu için; sürpriz, belirsizlik, olumlu ve olumsuz kanı tutumlarını içerebileceği düşüncesine varır (1985, s. 625).

İkinci görüştekiler şaşırma bildirimini, daha geniş bir kullanım alanına sahip başka bir kategorinin alt kategorisi veya bir kullanım olduğu düşüncesindedir:

³ bk. 3.1.2. *-mİş*

Balkan dilleri üzerine çalışan Friedman, daha köklü bir geleneğe sahip hayranlık (admiraive) kavramını tercih eder ve kavramın şaşırma bildirimini ile örtüşmeyen anlamları da içerdğini ekler. Kavramı bir kullanımdan ziyade bir kategori olarak nitelendirmek için biçimin; sürpriz, şüphe, rapor, çıkarım gibi değerleri birleştirmesi gerektiğini savunur ve her türlü şimdiki zaman veya gelecek zamanda kullanılabilir olması gerektiğine değinir. Arnavut, Balkan Slav dilleri ve Türkçede kategoriden ziyade bir kullanım olduğunu ortaya koyar (2012, s. 522-523).

Lazard ise duyma, çıkarım ve şaşırma bildirimini kavramının farklı ailelere ait ve dünyanın farklı bölgelerinde konuşulan dillerde, aynı kategorinin (kanıtsallık) alt kategorileri olarak bulunduğunu söyler ve bu kavramların ilişkisinin tesadüfi olamayacağına değinir. Bu üç anlamsal birim ortak bir anlamsal değer altında toplanmalıdır diyen Lazard (2001, s. 362), konuşma davranışıyla pratik olarak eşzamanlı şekilde doğrudan ve anında bilgi anlamına gelen bir kullanımdan bahseder: aracılık (mediative) (1999, s. 93). Şaşırma bildirimini ve kanıtsallığın tek bir sistemde iç içe olduğuna değinir ve şaşırma bildirimini kavramının (bu kavramı beklenmedik olayla kısıtlayarak) sadece aracılık (dolaylılık) kavramının bir alt kategorisi olduğunu ifade eder ve bu kavram, sadece nadiren ve şüphe ile işaretlenirken kanıtsallık ve aracılık sıklıkla ve açıkça işaretlenir şeklinde bir ayrım yapar (1999, s. 107).

Johanson, “Turkic Indirectivity” adlı makalesinde (2018, s. 520): “*IB-DIR, MIŠ, ĀR-KĀN* ve *ĀR-MiŠ* dolaylılık (indirectivity) çeşitleri, belirli bağlamlarda, şaşırma çağrışımları iletebilir yani yeni bilgi, keşif, ortaya çıkan gerçeklerin ani farkındalığı, sürpriz, zihinsel hazırlıksızlık, kişinin beklentilerine aykırı algı, hayranlık vb.” demektedir. Bu tür okumaların dolaylılık kavramından kaynaklanmakta olduğunu belirtir ve alıcının zihninin dönüştürdüğü şeyin sürpriz olabileceğine değinir. Türkçe dolaylılığın, yeni bilgileri taşıyabileceği ifadesinin, dolaylılığın merkezi değeri ile uyumlu olduğunu belirten Johanson, sürpriz, yenilik ve konuşucunun beklentisine aykırılığın, dolaylılığın gerekli unsurları olmadığını aksine sözde “sıcak haber”in doğrudan geçmiş zaman işaretleyicisi +*dI* tarafından ifade edildiğini belirtir.

Üçüncü görüş, bağımsız bir kategori olarak ele alanlardan oluşur:

Şaşırma bildirimini kategorisini bağımsız bir kategori olarak kabul eden araştırmacılara bakıldığında söylenmesi gereken ilk isim DeLancey’dir. DeLancey 1997 yılında şaşırma bildirimini kategorisinin dilsel yerini aydınlatmaya yönelik bir yazı kaleme almıştır. Bu kategoriyi, konuşucunun genel bilgi durumuna ilişkin önermenin durumu ve konuşucu için yeni olan

bilgileri temsil eden bir önermenin işaretlenmesi olarak açıklamaktadır (1997, s. 33). Slobin ve Aksu (1982) ve Akatsuka (1985)'nin çalışmaları, DeLancey'nin analizine ışık tutmuş ve DeLancey kanıtsallık içinde yer verilen bu kategorinin Tibet, Hare ve diğer dillerden elde edilen kanıtlara dayanarak ayrı bir anlamsal ve dil bilgisel kategori olarak tanınması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmadan önce ve sonra kategorinin literatürdeki yeri ve amacı üzerine pek çok çalışma yapılmıştır ancak DeLancey'nin yazısı ile kategorinin, dilsel evrenseller içinde yer alabileceği söylenmeye başlanmıştır.

Şaşıрма bildirimini kategorisini dünya dillerinde inceleyen diğer önemli çalışma Aikhenvald'e aittir. Her dilin şaşıрма bildirimini işaretlemek için kendi morfolojik araçları vardır, ancak şaşıрма bildiriminin temel anlamı sürpriz ve konuşucunun veya yazarın hazırlıksız zihnidir (bk. Aikhenvald, 2012). Aikhenvald, farklı dillerde şaşıрма bildirimini nasıl işaretlendiğini ele aldığı çalışmasında; şaşıрма bildirimini ayrı bir kategori saymak için yeterince delil olduğunu söyler (2012, s. 436) ve kavramın, kanıtsallığın bir altbirimi olarak sayılması gerektiğine dikkat çeker.

Hengeveld ve Olbertz de şaşıрма bildirimini kategorisinin bağımsız bir dil kategorisi olduğunu savunur ve DeLancey (1997)'nin önerdiği şekilde, bu kategorinin yalnızca konuşucu için haber değeri değil, aynı zamanda muhatap için de haber değeri açısından tanımlanması gerektiğini ve şaşıрма bildiriminin kanıtsal bir bileşene sahip olmasının zorunlu olmadığını ileri sürerler. Şaşıрма bildirimini terimini “bir önermeyi haber değeri, beklenmedik veya şaşırtıcı olarak nitelendiren dilbilimsel bir kategori” olarak tanımlarlar (2012, s. 487-488).

Türkiye’de bu konu üzerinde duran araştırmacılar, bazı dilsel alanlarda şaşıрма bildirimini kanıtsallıktan ve bir dereceye kadar kiplikten ayıramayacağı kanısındadır. Hirik (2014, s. 378)'in çalışması, şaşıрма bildirimini kavramını kipliğin bir alt kategorisi olarak değerlendirmesi yönüyle öne çıkar. Ona göre kavram, bilgi kipinin altında ve delile dayalıktan bağımsız bir kategori olarak değerlendirilmelidir. Şaşıрма bildirimini kavramının kipliğin alt kategorisi olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Bu çalışmada yaklaşım bildirmediği kabul edilerek ayrı bir kategori olarak ele alınacaktır.

Özbek ve Kıra, Japonca-Türkçe karşılaştırmalı şaşıрма bildirimini analizinde, Türkçe kanıtsallık işaretleyicisi *-mİş*'in kaplamında şaşırmaya da ver veren bir işaretleyici olduğunu ve aynı şekilde, Japoncada şaşıрма bildirimini dilsel bir biçimbirim *-ta* ile ifade edildiğini

belirtirler. Sonuç kısmında, her iki dilde de şaşırma bildirimini kategorisinin zaman ve görünüş sistemlerinden ayrı olarak kiplik kategorisinin bir alt sınıfı olduğu ve kanıtsallık ile bağlantılı olduğu tespitlerini paylaşırlar (2019, s. 569).

Benzer, Türkçede zaman, görünüş ve kiplik kategorilerini ele aldığı çalışmasında *-mİş*'in farklı kiplik türlerini işaretleyebildiğini belirtirken kaplamında “şaşıрма” anlam alanına da yer verir (2008, s. 191). Çalışmada *-mİş*'in ifadeye kattığı anlam alanı ve işlevleri bildirme, küçümseme, belirsizlik, kanıt, sonradan farkına varma, şaşırma, övünme, tanık olmama, şüphe, söylenti biçiminde çizilir. Benzer (2008, s. 192), kiplik kategorisi içinde değerlendirerek “A! Mehmet gelmiş” örneği ile şaşırma kipliğine dikkat çeker. *-mİş* biçiminin konuşucunun tutumundan ziyade durum karşındaki tepkisini işaretlediğini düşünmekteyiz.

Kılıç, algısal delile dayalılığı gösteren işaretleyicilerin belirli bağlamlarda hayret “mirativity” ve hayranlık yüklü hayret “admirativity” gösterebileceğini belirtir. Algılama yoluyla edinilen yeni bilgi, algılayıcı için ani ve beklenmedik ise bu fikir hayret uyandırabilir diyerek “mirativity”e atıfta bulunurken algılayıcı, algıladığı durum ya da nesne hakkında hayranlık, beğeni, memnuniyet, takdir etme gibi olumlu ayrıntılarla yüklü bir hayret duygusu içindedir diyerek ise “admirativity”e atıfta bulunur. Kırgız Türkçesinden verdiği örnekler görüşünü destekler niteliktedir (bk. Kılıç, 2005, s. 105-108).

Bilgi kipliği ve kanıtsallık konuları üzerine çalışan Üzüm (2019b, s. 105), şaşırma bildirimini kavramının yeri için: “...hayranlık ve şaşkınlık ifadelerinin (mirativity) evidensiyellikten ziyade bağımsız bir kategori olarak ya da kiplik kategorisi içinde değerlendirilmesi daha uygun olacaktır” diyerek bir öneride bulunur. Çalışmasında Hirik'ten farklı olarak bilgi kipliği altında yer vermemiştir.

Tüm dillerin normal durumların dışında meydana gelen bir olayı işaretlemek için çeşitli araçlara sahip olması kabul edilebilir bir durumdur. Araştırmacıların çeşitli diller üzerinde yaptığı çalışmaların gösterdiği sonuç şaşırma bildirimini kavramının evrensel olduğudur. Çalışmaların da ortaya koyduğu gibi diller, farklı araçlarla ve farklı şekillerde şaşırma bildirimini işaretlemesi yapabilmektedir. Türkçe dil malzemesi bu çerçevede ayrıntılı olarak incelenmeyi beklemektedir. Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda, alanyazımında görüldüğü gibi kısmen değinilmiş; dil bilimsel ya da edimbilimsel açıdan ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Bu çalışmada

alanyazınını göz önünde bulundurarak edimsel yaklaşımla bir inceleme yapılması, Türkçede hangi yollarla ve araçlarla işaretlendiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

II. BÖLÜM

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu başlık altında, tezde temel alınan görüşler değerlendirilmiş; konuyla ilgili kavramlar, incelenen örneklerin seçimi ve sınıflandırılmasında kullanılan ölçütler açıklanmıştır.

Çalışmamızın kuramsal çerçevesini DeLancey'nin ve Aikhenvald'ın yaklaşımları oluşturur. Şaşırma bildirimini DeLancey'nin yaklaşımı benimsenerek ayrı bir kategori olarak kabul edilmiştir ve incelemede Aikhenvald'ın semantik alanları temel alınmıştır. Bu semantik alanlar çerçevesinde Türkiye Türkçesinde şaşırma bildiriminde hangi morfolojik, morfosentaktik, söz dizimsel veya sözcüksel işaretleyicilerin, hangi bağlamlarda kullanıldığı değerlendirilmiştir.

Şaşırma bildirimini, bir ifadedeki bilginin konuşucu için yeni ya da beklenmeyen bilgi olduğunun dilsel araçlarla işaretlenmesi olarak tanımlanır (DeLancey, 2001, s. 369). Alanyazında şaşırma bildiriminin sıklıkla kanıtsallıkla ilişkisi üzerinde durulduğu görülmüştür. DeLancey şaşırma bildirimini, kanıtsallıktan ayrı, anlamsal ve dil bilgisel bir kategori olarak tanıması gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Kanıtsallık ve şaşırma bildirimini kategorisinin ayrımı için Hare dilindeki “lō” cümle sonu parçacığından (sentence-final particle) bahseder. “lō” biçimi üzerinden doğrudan-dolaylı bilgi okumasını örneklendirir:

DeLancey (1997, s. 39), konuşucunun olayın meydana geldiğini fiziksel kanıtlardan çıkardığı bir bağlamda aşağıda verilen cümlenin uygun olacağını ifade eder. Eğer konuşucu elinde bir fincanla televizyon izliyorsa ve izlemesi bittiğinde aşağıya bakıp bardağı -elinden kaydığını fark etmeden- yerde görürse şu tepkiyi verebileceğini söyler:

libo sīt'adawe lō

‘Bir bardak düşürdüm.’

lō'nun çıkarımsal bir işaretleyicide olacağı gibi, birinci şahıslarla dikkatsizlik veya bilinç eksikliği içeren bir bağlam meydana getirdiğini açıklar. Bu ‘kasıtlılık’ adını verdikleri durumdur. Zihni önceden olaya/duruma hazırlanmış olan kişiler için eylemin kendisinin yeni bir bilgi

olamayacağını, tersine, kasıtsız bir eylemin, kişi için doğrudan şaşırma bildirimini olacağını ifade eder ve bunun, önceden yolu hazırlayan bir niyetin olmamasından kaynaklandığını savunur.

Hikayenin kahramanı, aşağıda oturan bir canavarın üzerine dallar atarak onu sinirlendirir. Canavar nihayet yukarı bakar, tacizin kaynağını görür ve:

heee, gúhde daweda! ch'ifi dach'ida ló!

'Heey, orada oturuyor! Adam orada oturuyor!'

Bağlamın, konuşucunun doğrudan algısını bildirdiğini belirtir ve çıkarımsal veya duyma yoluyla edinilen bir bilgi kaynağını işaretleyemeyeceğini vurgular.

DeLancey dillerin şaşırma bildirimini işaretleyicilerine sahip olup olmadığıyla değil; dillerin bu işaretleyicileri dil bilgisine ne derece entegre ettiği ile ilgilenmiştir. Çalışmasında Hare'de şaşırma bildirimini biçimbirimsel olarak işaretlendiğini ancak bunun İngilizcede olduğu gibi isteğe bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Son olarak "bu kategoriyi dillerin gramer sistemine dahil edebilecekleri özellikler listesine ekleyebiliriz" yorumunu yapmıştır (bk. DeLancey, 1997).

Çalışmamızın üçüncü bölümünü Türkiye Türkçesine ait seçilen tiyatro eserlerinin ve TUD örneklerinin incelenmesi oluşturur. Her dilin şaşırma bildirimini işaretlemek için kendi morfolojik araçlarına sahip olduğunu düşünen Aikhenvald'ın belirlediği semantik alan çerçevesinde dil bilimsel bir inceleme yapılmıştır. Aikhenvald (2004, s. 195-215): "Konuşucu, dinleyici veya ana karakter; ifadesinde farklı araçlarla beklenmeyen yeni bilgiyi (new information), zihinsel olarak hazır olmayışını (unprepared mind) ve bunlara eşlik eden şaşkınlığını işaretleyebilir" diyerek kişilerin hangi duruma şaşırma bildirimini tepkisi vereceğini belirtmiştir ve bunu beş temel ölçüyle detaylandırmıştır. Bir sonraki bölüm bu ölçütlerin incelenmesine ayrılmıştır.

2.1. Şaşırma Bildirimini Semantik Alanı

Şaşırma bildirimini ayrı bir kategori olarak kabul ettiğimiz bu tezde, kategorinin dilsel işaretlemesinin; gerçekte hangi anlamsal değerleri içerdiğinin üzerinde de durulması gerekmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde, bu semantik (ve pragmatik) ve dil bilimsel kategoriye daha geniş bir bakış açısı sağlanacak ve kategorinin anlambilimine ışık tutulmaya

çalışılacaktır. Şaşırma bildiriminin işaret ettiği anlamlar için literatürdeki temel görüşler aşağıdaki gibidir:

- 1) Konuşucunun, hazırlıksız zihnini (unprepared mind), beklenmedik yeni bilgilerini (unexpected new information) ve eşlik eden sürprizini (surprise) kapsar (Aikhenvald, 2004, s. 195).
- 2) Yeni veya beklenmedik bilgileri temsil eden bir ifadeyi işaretleyen bir kategoridir (DeLancey, 2012, s. 529).
- 3) Fenomen, genel olarak sürprizin dilsel ifadesi olarak tanımlanır (Peterson, 2017, s. 312).
- 4) Konuşucunun sürprizinin ifadesidir (Rett ve Murray, 2013, s. 453).
- 5) Beklenenler (konuşucunun veya dinleyicinin bilgi veya varsayımlarının arka planı göz önüne alındığında) ile gözlemlenenler arasındaki tutarsızlıktan kaynaklanan psikolojik-bilişsel bir fenomenin (büyük olasılıkla evrensel) ifadesidir (Sahoo ve Lemmens, 2017, s. 345).

Aikhenvald (2012, s. 437), diller arasında şaşırma bildiriminin içerdiği anlamların tekdüzelik gösterdiği kanısındadır. Ancak bir dilin şaşırma bildirimine sahip olduğunu söylemenin tek başına yeterli olmayacağını düşünür ve farklı dillerde, farklı şekillerde gerçekleştirilen bu kategori için aşağıdaki anlam alanlarını önerir. Bu anlam alanlarının konuşucu (the speaker), izleyici veya muhatap (the audience or addressee), ve ana karakter (the main character) için şekillenebileceğini belirtir:

- 1) Ani keşif (sudden discovery), ani açığa çıkma veya gerçekleşme (sudden revelation or realization)
- 2) Sürpriz (surprise)
- 3) Hazırlıksız zihin (unprepared mind)
- 4) Karşıt beklenti (counter expectation)
- 5) Yeni bilgi (new information)

Şaşırma bildiriminin semantik alanının daha iyi anlaşılabilmesi için Aikhenvald'ın önerdiği anlamsal alanlar bir sonraki bölümde incelenecektir⁴.

⁴ Bu tezde Aikhenvald'ın önerdiği anlamsal değerler temel alınmaktadır.

2.1.1. Yeni bilgi (new information)

DeLancey (2012 s. 529; 1997, s. 35) şaşırma bildirimini kategorisinin; çıkarım, doğrudan deneyim ya da bazı dillerde duyma yoluyla edinilen ‘yeni ve beklenmedik bilgileri’ işaretlediğini belirtir. Tibetçe ‘işaretsiz *yod*’ ve ‘şaşırma bildirimini *dug*’ parçacıklarını analiz ettiği örnekler “eski/asimile edilmiş bilgi” ile “yeni/asimile edilmemiş bilgi” (bk. DeLancey 1997; 2001; 2012) anlam alanlarının anlaşılması açısından önemlidir:

nga-r dngul tog=tsam yod (Biraz param var. (Örn. Yanımda biraz getirdim))

nga-r dngul tog=tsam 'dug (Biraz param varmış! (Şaşırdım ki)) (1997, s. 44)

yod parçacığı, önceki, aşına olunan bilgilerin verildiği bir önermeyi işaretlerken ‘*dug*’ parçacığı, elini cebine götürdüğünde parası olduğunu anlayan bir konuşucunun yeni bilgisini işaretlemiştir. DeLancey Hare ve Tibet dilinden yola çıkarak şaşırma bildirimini ifadelerinin; şimdiki zaman veya bitmemiş yapılarla ifade edildiğini, geçmiş zamanda kullanıldığında kanıta dayalı yoruma açık olduğunu ve bir olayın, ancak konuşucu onu yeni öğrendiğinde şaşırma bildirimini işaretleyicisi alacağını; bu nedenle geçmiş olayların özümsemiş bilgi olduğunu belirtir (1997, s. 47). Bu açıklamalara paralel olarak Slobin ve Aksu-Koç (1982, s. 187)’un örneğini hatırlamak yerinde olacaktır:

Kemal gel-miş.

Slobin ve Aksu-Koç, Türkçede *-miş*’in psikolojik temellerini analiz ettikleri çalışmada; *-miş*’in temel işlevinin çıkarım ve duymayı iletmek olduğunu ancak kimi bağlamlarda sürprizi de iletebildiğini ifade ederler (1986, s. 159-168). Verdikleri bağlamda, konuşucu; Kemal’in gelişini yeni öğrenmiştir ve yeni bilgiye yönelik şaşırma bildirimini *-miş* biçimi ile işaretlemiştir. DeLancey’nin de belirttiği gibi kanıta dayalı yoruma açıktır.

Bilgi, nasıl elde edildiğine bakılmaksızın her durumda konuşucu için yeni ve beklenmedik olabilir. Varsayım veya önceki deneyime dayanan bilgi genellikle yeni değildir. Çalışmada yeni bilgi, konuşucunun sahip olduğu bilginin bağlamda sezdirilmesi ve buna eklenen yeni bilgiye yönelik şaşırma olarak ayırt edilmiştir.

2.1.2. Hazırlıksız zihin (unprepared mind)

Olay/durum öncesi veya olay/durum anında konuşucu, yaşanacaklar için hazırlıklı olmayabilir. Bu hazırlıksızlık, konuşucunun; yaşanan olaya/duruma karşı şaşırma bildiriminde bulunmasına neden olabilir. Slobin ve Aksu-Koç (1982, s. 198), zihnin hazırlıksız olması durumunda olayların hemen özümsemeyeceğini belirtir ve “‘öyle görünüyor ki böyle bir şeyi deneyimliyorum’ veya ‘öyle görünüyor ki böyle bir olay gerçekleşmiş olmalı’ şeklinde bir zihinsel süreç yaşanabileceğini savunur. Bu zihinsel süreç, konuşucunun ‘tarif ettiği durumdan uzak hissediyor’ olmasına yol açar”. Türkçede *-dl* ve *-mlş* biçimlerinin karşıtlığını gösterdikleri örnek önemlidir:

Nixon istifa etti.

Ecevit istifa etmiş

1974 yılında Nixon’un istifası için halkın hazır bulunduğunu ve bilginin, duyma yoluyla alınmasına rağmen *-dl* biçimiyle kodlandığını; Ecevit’in istifa ettiği bilgisinin de duyma yoluyla alındığını ancak tamamen beklenmeyen durum olduğundan zihinlerin bilgiye hazır bulunmayışından ötürü *-mlş* ile kodlandığını belirtirler (1982, s. 196). Bilginin edinilme şekli nasıl olursa olsun olay öncesi, zihnin hazırlıklı olup olmaması belirleyici faktördür. “Hazırlıksız zihinlere giren olaylar *-mlş* parçacığı tarafından kodlanır” (Slobin ve Aksu-Koç, 1982, s. 198). Bir başka örnekle,

Kızının piyano resitalinin sonunda bi anneye söylenen:

*Kızınız çok iyi piyano çalıyormuş.*⁵

ifadesiyle konuşucunun, doğrudan tüm olaya tanık olmasına rağmen zihinsel olarak hazırlıksız bulunduğunu *-mlş* biçimi ile işaretlemişlerdir ve önermede *-mlş* biçimi konuşucunun olaya psikolojik uzaklığını ima eder. Bu, “mesafe” (bk. Aikhenvald ve yine bk. Slobin ve Aksu-Koç) dedikleri kavramdır. Konuşucunun, performansın bu kadar kaliteli olmasına zihinsel olarak hazır olmadığını ve duyduklarının onu şaşırttığını ifade ederler (Slobin ve Aksu-Koç, 1982, s. 197 ; 1986, s. 162).

⁵ Şaşırma bildirimini kaplamında çeşitli pragmatik sezdirimler yapabilir. Bu örnekte iltifat sezdirilmiştir.

Hazırlıksız zihin temelinde belirlenen örnekler, yeni bilgiden farklı olarak önceki bilgi alanıyla ilişki değildir. Bu örneklerin seçiminde ölçüt; beklenmeyen durum, önceki bilgiyle ilişkili olmayan bilgi olarak kabul edilmiştir.

2.1.3. Karşıt beklenti (counter expectation)

Yeni bilgi (new information) ve karşıt beklenti (counter expectation) anlam alanları birbirinden çok ince bir çizgi ile ayrılır. Her iki alanda da konuşucu (veya dinleyici ve ana karakter) için beklenmedik bir bilgi söz konusu iken karşıt beklentide ön varsayım vardır. Konuşucunun beklediğinden farklı bir durumdaki şaşırmasını ifade eden karşıt beklenti alanı için aşağıdaki senaryo göz önünde bulundurulmalıdır:

Senaryo: Mary bana gelinlik satın alacağını söyledi. Daha sonra bana satın aldığı şeyi gösteriyor ve bunun kırmızı bir elbise olduğunu görüyorum; gelinlik için alışılmadık bir renk olduğunu düşünüyorum ve söylüyorum:

(Ma) è rosso! ((Ama) kırmızı!) (Giorgi, 2016, s. 2)

Ma parçacığı, karşıt beklentiye işaretlemektedir.

Watters (2002, s. 296)'a göre “Karşıt beklenti parçacığı”, şaşırma bildirimini ifadeleri ile çok doğal bir şekilde meydana gelir ve yeni keşfedilen durumun, konuşucunun doğru sandığına aykırı olduğunu gösterir. Çin-Tibet dillerinden biri olan Kham dilini incelediği dil bilgisi kitabında “karşıt beklenti” semantik alanına yer ayırmıştır ve verdiği örnekler, bu alanın anlaşılması için yeterli görünmektedir:

aw-rə te zya:h-rə ci oleo (Bunlar Cadılar! (Onların küçük yaşlı kadınlar olduğunu varsaymışım)) (2002, s. 296).

hu-kin te ge-lai ci poh-si-ke-rə (Sonra (ister inan ister inanma) döndüler ve bizi dövdüler!) (2002, s. 186).

Bildirilen bilgilerin konuşucu için yeni ve beklenmedik olduğunu ifade eden Watters (2002, s. 296), *ci* biçiminin, bilginin beklentiye aykırı olduğunu yani beklenenden fazla olmasını işaretlediğini savunur. Bunlara ek olarak, karşıt beklenti parçacığının; konuşucunun yanlış varsayımları sonucu, mevcut ifadenin bir hata kabulünü gösterdiğini dile getirir:

o-ba-o ci o-le-o (O çoktan gitti.’ (Onun hala burada olmasını beklemiştim!)) (2002, s. 186).

Göksel ve Kerslake (2005, s. 446)’in:

Sonbahar geldi ama/fakat ağaçlar hala yeşil.

örneğinde ise *ama/fakat* ile beklentinin zıttına bir durum işaretlenmektedir. Sonbaharda ağaçların sarı olması varsayılırken yeşil olması durumu anlam alanı olarak karşıt beklentiye işaret etmektedir.

Karşıt beklenti olarak değerlendirilen bildirimler, bağlamda konuşucunun zihninde bir varsayımın olduğunu sezdiren ifadelerdir. Bu nedenle karşıt beklenti altında sınıflandırılan örneklerde ölçüt, bir ön varsayım ve beklenti sezdiriminin olmasıdır.

2.1.4. Ani keşif (sudden discovery), ani açığa çıkma veya gerçekleşme (sudden revelation or realization)

Normal beklenti durumunda bilgi, zihinde kolayca yer edinirken “şaşıрма bildirim yapılarında konuşucunun zihninin kolayca kabul edemediği durumlar kolayca kabul edilen durumlardan farklı şekilde işaretlenir” (bk. Dickinson, 2000). Kişi, unuttuğu bir durumu olay anında hatırlayabilir veya kişinin kontrolü dışındaki durumlar ani bir keşfe sebep olabilir. Bu gibi durumlarda önermenin farklı bir işaret aldığı düşünülür. Aikhenvald (2012, s. 452), ani keşif işaretinin, bilgi beklentisine ve konuşucunun veya ana karakterin ona karşı sürpriz tepkisine işaret ettiği kanısındadır. Quechua dillerinde “ani keşif” anlamlarının, konuşucunun kontrolü dışında olan durumları (uyku sırası, bilinç kaybı durumu vb.) kapsadığını da ekler. Slobin ve Aksu-Koç (1986, s. 160),

(biri kitapların üzerinde uyandığında) *Uyumuşum*

örneği ile *-mİş* biçiminin, bilinçli katılım eksikliğini kodladığını ileri sürerler. Bir başka deyişle, konuşucu bilinçli olarak yapmayı istemediği bir durumun içinden çıktığında yaşadığı keşfi *-mİş* biçim birimi ile kodlar. Bu, Aikhenvald’ın Quechua dilleri için öne sürdüğü görüşün; Türkçede de mevcut olduğunun ifadesidir.

Türkçe ve Japonca karşılaştırmalı şaşırma bildirimi analizinde Özbek ve Kıra (2019, s. 587) şu örnekleri vererek,

あっ！明日は会議があった！ (Oh! (Sadece hatırladım/fark ettim) yarın bir toplantım var!)

Aman, yarın sabah sınavım varmış.

Japoncada *-ta* parçacığının, özellikle henüz gerçekleşmemiş ve aniden hatırlanan bir olayı hatırladığında ani gerçekleşmeyi gösterdiğini ve benzer şekilde Türkçede, yakın geleceğin ani farkındalığının *-miş* parçacığı ile işaretlendiğini savunurlar.

Ani keşif olarak değerlendirilen örneklerde ölçüt, fark edilmemiş bir durumun konuşma anında ortaya çıkmasıdır. Hazırlıksız zihinden farklı olarak bir bağlam içinde gerçekleşmez ve farkına varma temel anlamında gerçekleşir. İncelenen örnekler bu ölçüte göre belirlenmiştir.

2.1.5. Sürpriz (surprise)

İnsan duyguları ve mimikleri üzerine çalışan Ekman (2003, s. 148), sürprizi yedi ana duygudan⁶ biri kabul eder ve tüm duyguların en kısa olanı olarak en fazla birkaç saniye sürdüğünü belirtir. Sürprizin sadece ani, beklenmedik bir olay tarafından tetiklenebileceğini ve ani, hazırlıksız durumların sürpriz için gerekli olduğunu ileri sürer. Kövecses (2015, s. 281) kontrolü hızlı bir şekilde kaybetmenin sürprizin ana özelliği olduğu görüşündedir. Celle, Jugnet vd. (2017, s. 235) ise sürpriz için epistemiktir derler ve kişinin beklentileri ile gerçeklik arasında bir tutarsızlık olduğunda ortaya çıkacağı görüşünde birleşirler.

Japonca ve İngilizcedeki şart tümcelerini ele aldığı çalışmasında Akatsuka (1985, s. 625), sürprizin olgusal olmayan (irrealis) bir fenomen olduğunu, çünkü yeni öğrenilen bilgilerin kişinin yerleşik bilgisine asimile edilmesinin zaman aldığını savunur. Sürprizin konuşucunun “bunu şimdiye kadar bilmiyordum” tavrını işaret ettiğini ekler. Aşağıda sürpriz alanının anlaşılması için farklı dillerden örnekler verilmiştir:

bi-ga o-neun-gun (Yağmur yağıyor)

⁶ Yedi ana duygu: kızgınlık, mutluluk, korku, üzüntü, sürpriz, kınama ve tikslenme (bk. Ekman, 2003).

‘yağmurun yağması’ yeni bir bilgidir ve konuşucu için şaşırtıcıdır. Kore dilinden verilen bu örnekte, sürpriz ve yeni bilgilerin işaretlemesi –*gun* soneki ile yapılmıştır (Kim ve Aleksova, 2003: 4)

Jeff ate the whole carton of yogurt. (Jeff bir kutu yoğurdu yedi.)

Wow! *Jeff ate the whole carton of yogurt!* (Vay! Jeff bir kutu yoğurdu yedi!)

“Sürpriz, bir bağlama ve öznel önyargılara bağlıdır” diyen Kraus (2018, s. 60-61) İngilizce “mirative stratejisi”ni açıklamak için yukarıdaki örnekleri verir. İlk örneğin, nötr bir tonlama ile ifade edildiğinde, tarafsız bir iddia olduğunu varsayar. İkinci örneğin ise aynı mesaj iletmesine rağmen, tonlama ve ünlem kullanımının etkisiyle şaşırma bildirimini ifadesi yarattığı görülmektedir. Türkçe için de ünlemin sürpriz ifadelerinde önemli olduğu, işaretleyiciler incelenirken gösterilecektir.

Sürpriz olarak değerlendirilen kullanımların belirlenmesinde herhangi bir bağlamsal ön hazırlık olmaması, konuşucunun sahip olduğu bilgiyle ilişkili olmaması ve anlık gerçekleşmeye dayalı olay ya da duruma yönelik olması, tepki şeklinde ortaya çıkan bildirim kısa olması ölçüt olarak kullanılmıştır.

Bu tez çalışmasında Türkçede, Aikhenvald’ın belirlediği anlamsal alanlardan beşini de örneklendiren işaretleyiciler tespit edilmiştir. Aikhenvald (2012, s. 457)’in tespitlerine göre, şaşırma bildirimini ifade eden her anlam, her dilde ifade edilmez. Çoğu dilde ortak olarak görülen anlam alanlarının konuşucu için sürpriz bildirim ve konuşucunun hazırlıksız zihni olduğunu ileri sürer ve bunların, şaşırma bildirim etiketinin temel anlamı olarak düşünülebileceğini belirtir. Bu anlamsal alanlar diller arasında farklılık gösterir. Bir dilde sadece yeni bilgi işaretlenirken bir dilde hem yeni bilgi hem karşıt beklenti işaretlenebilir⁷.

İncelenen örnekler Aikhenvald’in belirlediği anlam alanlarına göre sınıflandırılmış, kaplamalarındaki anlamlara da yer verilmiştir. Anlam alanları altında dil bilgisel bir sınıflandırmayla işaretleyiciler belirlenmiş ve önermeye şaşırma anlamını katan unsurlar

⁷ “Galo ve Balti’de ani keşif, ani vahiy veya gerçekleşme, sürpriz ve hazırlıksız zihinden farklı olarak işaretlenir. Dhimal’de, yeni bilgiler sürprizle ilişkili ani keşiften farklı olarak işaretlenir. Lisu’da, anlam aralığının farklı kombinasyonlarını kapsayan dört işaretleyici vardır: konuşucu ve 3.kişi için yeni bilgiler; konuşucuya karşıt beklenti; muhatap için yeni bilgiler; ve sürpriz, hazırlıksız zihin ve yeni bilgiler kombinasyonu” (Aikhenvald, 2012, s. 462).

gösterilmiştir. Bazı işaretleyiciler, şaşırmanın farklı semantik kaplamaları için kullanılabilir. Bunlar edimsel yaklaşımla değerlendirilerek açıklanmış ve ilgili semantik sınıflandırma altında verilmiştir.

2.2. Kanıtsallık-Şaşırma Bildirimi İlişkisi

Konuşucu bilgiye ulaşma biçiminin ne şekilde olduğunu dilsel araçlarla işaretleyebilir. Bu evrensel bir konu olmakla birlikte dilbilimde, kanıtsallık (evidentiality) kategorisi olarak bilinir. Birçok dilde, bir ifadenin dayandığı kanıtın niteliği, konuşucu tarafından gördüğü, duyduğu, dolaylı kanıtlardan çıkardığı ya da başka birinden öğrendiği her ifade için belirtilmelidir diyen Aikhenvald, bilgi kaynağına atıfta bulunan bu dil bilgisi kategorisine ‘kanıtsallık (evidentiality)’ dediğini ifade eder (2003, s. 1). Kanıtsallığın dilsel yeri için pek çok görüş olmakla birlikte genel kabul gören görüş kendi başına bir kategori olduğudur.

DeLancey: “Şaşırma bildirim yapıları geçmişte genellikle sadece kanıtsallık için garip bir eklenti olarak kabul edilmiştir” (2001, s. 370). Şaşırma bildirim kavramının, konuşucuya yeni veya beklenmedik bilgileri ileten bir söyleyişin dilsel işaretlemesini ifade ettiğini söyler ve genellikle hem anlamsal hem de dizisel olarak kanıtsal sistemler ile kesiştiğini belirtir. Şaşırma bildirim kavramı ve kanıtsallık arasında yakın bir ilişki bulunduğunu göz ardı etmeden, iki kategori arasında açık bir mantıksal ayrım olduğunu vurgular. Buna ek olarak Türkçede şaşırma bildirim kavramı, kanıtsallık kavramıyla iç içe geçmiştir yorumunu yapar. (2001, s. 370-375).

Aikhenvald, sürpriz (surprise), hazırlıksız zihin (unprepared mind) ve ani gerçekleşme (sudden discovery), herhangi bir kaynaktan elde edilen bilgilere tepki olabileceğini, kanıtların genellikle sürpriz, hazırlıksız zihin ve konuşucu tarafından ani keşiflerin bir kombinasyonu olan şaşırma anlamları edinebileceği kanısındadır (2012, s. 474). Türkçede belli bağlamlarda bilgi kaynağı ve şaşırma bildirim aynı işaretleyici üzerinde birleşebilir. Slobin ve Aksu-Koç’un örneğinde konuşucu, dinleyicinin kızının gerçekleştirdiği bir piyano resitaline katılır ve şöyle der:

Kızın piyanoyu çok iyi çalıyormuş (1982, s. 197)

Bağlam göz önüne alındığında, konuşucunun; kızın bu kadar iyi piyano çalmasını beklemediğini ve duyduklarından ötürü hayranlığını ve sürprizini –*mİş* formuyla işaretlediğini söyleyebiliriz.

Burada *-mlş* eki geçmişe gönderme yapmamakla birlikte bilginin kaynağını duyma yoluyla edinen dinleyicinin şaşırma tepkisini bildirmektedir.

Bu çalışmada DeLancey'nin yaklaşımı temel alınmaktadır çünkü şaşırma bildirimini işaretleyicilerinin bilgi kaynağına ihtiyaç duymadan da ortaya çıkabileceği düşünülmektedir. Ayrıca, birçok dilde kanıtsallık ve şaşırma bildirimini arasında dil bilgisel bir ilişki yoktur çünkü yüklemde farklı pozisyonlarda farklı işaretleyicilerle kullanılmaktadırlar ve bu sebeple aralarında bir ilişki olmadığı kanısı ortaya çıkmaktadır. Bir işaretleyici sadece şaşırma işaretlerken bir işaretleyici bilginin kaynağına atıfta bulunabilmektedir.

III. BÖLÜM

3. ŞAŞIRMA BİLDİRİMİ İŞARETLEYİCİLERİ

Bu bölümde, Türkçe tiyatro metinlerinden ve Türkçe Ulusal Derlemi (TUD)'nden yararlanılarak tespit edilen şaşırma bildirimini işaretleyicileri incelenmiştir. Aikhenvald (2012)'in belirlediği anlamsal ölçütler temel alınmakla birlikte, anlamsal alanı oluşturan değerleri birbirinden kesin çizgilerle ayırmak güçtür. Bu sebeple yukarıda verilen semantik ölçütlere göre ana başlıklar altında sınıflandırılan ifadeler daha sonra dil bilgisel sınıflandırmayla alt başlıklar altında incelenmiştir. Dil bilgisel sınıflandırma yapılması, şaşırma bildirimini ortaya çıkmasında rol alan unsurları açık bir şekilde ortaya koymamızı sağlamıştır. Ayrıca bu unsurların şaşırma bildirimini işaretleyicisi olarak kullanımında diğer unsurlarla birlikte oluşturduğu anlam alanı ve diğer unsurlarla ilişkisi, bağlamın işaretleyicinin işlevini belirlemedeki rolü açıklanmıştır.

Türkiye Türkçesinde şaşırma bildirimini dilsel düzeyde morfolojik, morfosentaktik, sözcüksel ve söz dizimsel olarak işaretlenebilmektedir. Şaşırma bildirimini yapıları önermelerle birlikte kullanılabilirler gibi kendileri de tümce olarak değerlendirilebilir. Örneğin; sürpriz temel anlamında gerçekleşen şaşırma bildiriminde kullanılan ünlemler tek başına bir tümce oluşturabilirken, karşıt beklenti temel anlamını işaretleyen *ne demek+önerme* vb. kullanımlar da vardır.

3.1. Sürpriz

3.1.1. Ünlemler

Ünlemler, konuşucunun şaşkınlık, sevinç, çağrı, buyruk, korku vb. çeşitli duygu durumlarını ve tepkilerini bildiren sözcüklerdir (Vardar, 2002, s. 206). Ünlem ifadeleri için geleneksel Türkolojide farklı tanımlar yapılır: “Bir duyuyu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimeler” (Banguoğlu, 1974, s. 396), “his ve heyecanları ifade için içten koparak gelen edatlarla tabiattaki sesleri taklit eden edatlar” (Ergin, 2009, s. 349), “bir heyecanın etkisiyle ağızımızdan çıkarak duygularımızı canlı bir biçimde anlatmaya yarayan kelimeler” (Ediskun, 1999, s. 322)vb. Ünlemlere kimi çalışmalarda edat başlığı (Deny, 1941; Akalın, 2008; Ergin, 2009) altında rastlanırken kimi çalışmalarda ayrı bir başlıkta (Emre, 1945; Banguoğlu, 1974; Ediskun, 1999) rastlanmaktadır. Bu çalışmada şaşırma bildiren ünlem sözcükleri ve ünlem sözcüğüyle kullanılan önermeler incelenecektir.

Geleneksel, dile özgü öğeler olarak ünlemler; temelde aynı duyguları iletse de seçilen sözcük tercihi ile diller arasında farklılık gösterir. Günlük konuşmalardaki ünlemler pragmatik işaretleyiciler olarak işlev görür (Norrick, 2008, s. 866). Konuşucunun istem dışı ya da bilinçsizce verdiği tepkilerle ortaya çıkarak sürpriz duygusunu yansıtır. Yapılan incelemeler sonunda korpusta en sık rastlanan, şaşırma bildiren dil bilgisel öge ünlemlerdir. Bu sebeple bu bölümde bütün ünlemlere yer verilmeyecek; *ayy*, *yuh*, *aman yarabbi*, *hoppala*, *oha* incelenecektir.

(1) Jonathan çifti maymun yemek üzere lokantada bulunur daha sonra maymunu sokakta görürler:

Bn. JONATHAN: *Ayy, kaçıyor ! Kaçtı!*

ÇOO: *Hah, hah, ha, ha kaçıyor kaçıyor.*

JONATHAN: *Yakalayın, tutun!* (CML, 1993, s. 28)

Güncel Türkçe Sözlük'te (GTS) *Ay!*, “Birdenbire duyulan acı, ağrı, şaşırma, ürkme veya sevinç anlatan bir söz” şeklinde tanımlanmaktadır. Korkmaz: “Aynı ses yapısındaki ünlemlerin bir kısmı birbirinden farklı duygu ve heyecanları da dile getirdiklerinden, kullanılan ünlemlerden sonra ona, belirtilmek istenen duygu ve dileği açıklayan bir ibare veya cümle de eklenir” (2009,

s. 1142) demektir. *Ay!* ünleminin tek başına şaşırma anlatabilen bir işaretleyici olmadığını vurgulamak gerekir. Bağlamdan yola çıkarak Bn. Jonathan'ın maymunu yemeyi beklerken maymunun lokantadan kaçarak sokakta koşturması beklenmeyen bir durumdur. Bu beklenmeyen durum üzerine Bn. Jonathan'ın *Ayy* kullanımını “Maymunu yemeyi beklerken maymun kaçtı” okuması yapılmasına olanak sağlar. Bu okumada hakim olan anlamsal alan sürprizdir. Bn. Jonathan'ın maymunun kaçmasına üzüldüğü bi bağlamda ise: “*Ayy*, maymunu bulamamışlar” şeklinde bir tümce kurması durumunda, *Ayy*⁸ ünleminin sürpriz alanına işaret etmediği açıktır. Ahmed (2017, s. 172), *hee, haa, hai* ünlemlerinin Keşmir dili konuşucuları tarafından hafif keder veya üzüntüyü ifade etmek için kullanıldığını belirtir ve genellikle cümlelerin başına yerleştirildiğini ekler. Ünlem ifadelerinin, söz dizimsel ve semantik olarak farklı dillerde benzer şekillerde kullanıldığı bilinmektedir. İfadelerin, işaret ettiği anlamın anlaşılması için belirleyici olanın bağlam olduğu düşünülmektedir.

(2) İki erkek öğrenci dergiye bakarlar:

II. ERKEK ÖĞRENCİ: *Dur lan. Şu ne?*

I. ERKEK ÖĞRENCİ: *Yuh be! Sen de amma cahilsin ulan. Sutyen işte. Sen hiç sutyen görmedin mi?* (TO, 2009, s. 43)

Karaağaç (2009, s. 168), *yuh* ifadesinin aşağılama, hor görme gibi niyetleri dışa vurmaya yarayacağını, Külebi (1990, s. 21) öfke ve kızgınlıkların anlatımının *yuh* ünlemi ile yapılabileceğini, Korkmaz (2009, s. 1155) ise *yuh* ünleminin beğenmeme bildirdiğini ifade eder. Örnek (2)'de *yuh*, beklenmeyen duruma dilsel tepkidir. Örnekte, dergide gördüğü sütyenin ne olduğunu bilmeyen öğrenciye karşı diğer öğrencinin sürprizini okuruz. Konuşucu, *be* ifadesini kullanarak bu sürpriz hissini pekiştirmiştir. Takip eden “Sen de amma cahilsin” söz dizimsel yapısı *yuh* ünleminin “beğenmeme”, “kızgınlık” niyetlerini de açığa çıkardığının kanıtı niteliğindedir. Bu, şaşırma bildiriminin çeşitli bağlamsal yorumlar alabileceğini ve bağlama göre çeşitli pragmatik kaplamalar (extension) edinebileceğini destekler.

(3) Öğrenci, yaşlı kadınlara parkta olanları anlatır:

⁸ Seçilen örnekte “*Ayy*” şeklinde kullanılmıştır. Bu tür kullanımların konuşma dilinde prozodi bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir ancak yazılı metin incelendiği için parçalarüstü sesbirimler (vurgu, tonlama vb.) kapsam dışı bırakılmıştır.

Öğrenci: *Bekçi bunları suçüstü yakalamış.*

I. YAŞLI KADIN: *Aman Yarabbi! Artık kızlarda da utanma diye bir şey kalmadı.*

II. YAŞLI KADIN: *Bizim zamanımızda başımızı kafesten dışarı uzatamazdık. Şimdikilere baksana.* (TO, 2009, s. 61-62)

(4) Metin, gazeteyi okurken babasının Toros Canavarı olduğunu öğrenir, kendi kendine:

METİN: *Aman Yarabbi...* (TC, 1965, s. 72)

GTS’de *Aman* maddesi için: “7. Şaşma anlatan bir söz: *Aman efendim, bana öyle şeyler söyledi ki donakaldım*” tanımı verilmiştir. Aynı maddede bıkma, öfke, rica gibi anlamlara da geldiği belirtilmiştir. Yine GTS’de *ya Rabbi* (veya Rab) ifadesi için: “Tanrı’m, Allah’ım” açıklaması yapılmıştır. Korkmaz (2009, s. 1146) ünlemlerin büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğunu belirtmekle birlikte Türkçeye Arapça, Farsça veya İtalyanca gibi bazı yabancı dillerden geçen ünlemler olduğunu da ekler. *Aman* ünleminin Arapça kökenli olduğunu ve yardım, bağışlanma isteği, rica, usanç, öfke, aşırı beğenme, şaşma belirttiğini ifade eder. Aynı şekilde *Yarabbi* kullanımını da Arapça kökenlidir (GTS, *ya Rab* maddesi).

Yazılı metinde *Yarabbi* şeklinde kalıplaşmasına rağmen kullanımın aslı *Ya Rabbi* şeklinde olup *Ya*⁹ ifadesi seslenme anlamı taşımaktadır. Alyılmaz (1999, s. 534) ünlemler ve seslenmeler arasındaki ilişkiyi ele aldığı çalışmada: “Verici, alıcıya mesajı sözlü veya yazılı olarak iletirken önce ona seslenir/hitap eder ve onu bu seslenmeler vasıtasıyla iletişim ortamına çekerek mesajını iletir/bilgiyi aktarır” düşüncesini sunar. Bağlamlarda konuşucular *Ya* şeklinde Tanrı’ya seslenerek dikkati kendilerine çekmeye çalışıyor olabilir. Konuşucunun beklenmeyen durum anında *Ya* diyerek Tanrı’ya seslenmesinin altında yatan sebep psikoloji ile ilgilenenler için araştırma konusudur. *Aman+Tanrı* adlarının kullanımının ise konuşucunun bildiği olgusal durumun karşısında gelişen yeni duruma verdiği tepki olduğunu düşünmekteyiz. Ünlem ifadesi kendiliğinden, yani istemsiz ve planlanmamış şekilde ortaya çıkarak sürpriz duygusu iletmiştir.

Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında örnek (3)’te öğrencinin iletmediği haber üzerine yaşlı kadının şaşırma bildirimini görüyorken örnek (4)’te, Metin’in gazetede okuduğu habere karşı iletmediği şaşırma bildirimini görmekteyiz. Bilgi kaynakları ne olursa olsun her iki

⁹ Karaağaç (2009, s. 168), “ya” ifadesine seslenme edatları başlığı altında yer verir ve “vurgulama; soru” niyetlerini dışarı vurduğuna değinir.

konusucunun bildirdiği tepkinin şaşkınlık olduğunu söylemek gerekir ve yine bilgi kaynaklarından bağımsız olarak ünlem ifadesinin, 1. şahsın sürprizini iletildiğini de vurgulamak gerekir. *Aman+Tanrı* adları kullanımı için bu örnek TUD'dan alınmıştır:

(5) *Telefonun öbür ucundaki MacArthur'un ilk tepkisi şaşkınlık: "Oh my God, that soon?" (Aman tanrım, bu kadar çabuk mu?)* (TUD, Milliyet 1997)

İngilizcede ünlemler, *Şaka yapıyorsun!* (You're kidding!), *Aman Tanrım* (Oh my God) ya da *İmkânı yok* (No Way!) vb., olayın tamamen beklenmedikliğini veya konuşucu için tam bir sürprizi ifade eder (Sahoo ve Lemmens, 2017, s. 343). Bu örnek tercihi ile *Aman+Tanrı* adı yapısı ile *Oh+Tanrı* adı yapısı arasındaki paralelliğe dikkat çekilmek istenmiştir. Eker (2015, s. 28), farklı yapısal özelliklere sahip, farklı coğrafyalarda konuşulan yani aralarında yapısal ve genetik bağ bulunmayan diller arasında binlerce ortak sözcüğün bulunabileceğini belirtir. Bu durum, dillerin aynı duyguyu iletmeyi amaçlayarak benzer sözcüklere başvurabileceği yorumunu yapmamıza yol açar.

(6) Patron Emir, Cafer'den bir istekte bulunur:

EMİN: *Hadi et bakalım.*

CAFER: *Ne edeyim?*

EMİN: *Bülent Ersoy'u taklit et.*

ADALET: *Hoppala, ayol bayram değil seyran değil nereden çıktı bu şimdi?* (HHK, 2007, s. 35)

(7) *Televizyonun sesi de kesildi, bilgisayar klavyesinin tıkırtısı da. Sessizliği ilk babanız bozdu:*

- *Hoppala! Olacak iş miydi, filmin en heyecanlı yerinde?* (TUD, Gonca 2006)

Duygusal tepki bildiren bir söz olarak *hoppala* için Emre (1945, s. 21), *Türk Dilbilgisi*'nde yansıma sözcükleri incelediği bölümde *hoppalanın*, (*p*)*ala* ekinden türediğini savunur. Külebi (1990, s. 18-19) beklenmedik durum karşısında hayranlık, korkma, kınama, sitem, düş kırıklığı gibi duygularla beraber şaşırılmayı anlatan ünlemleri örneklendirir: fesuphanallah, ha, hay, hayda, maşallah, ne, pes gibi ünlemlerin yanında *hoppalaya* da yer verir. Külebi'ye benzer şekilde Korkmaz (2009, s. 1160) *hoppala* ifadesine kızgınlık, sitem, öfke, nefret bildiren ünlemler ve şaşkınlık duygusu bildiren ünlemler başlıklarında yer verir.

Ünlemlerin hangi duygusal duruma tepki olarak ağızdan çıktığı bağlama bağlı olarak netlik kazanabilir. Örnek (5)'te Cafer, kumpanyada hizmetli olarak çalışmaktadır ve patronun ondan Bülent Ersoy taklidi yapmasını istemesi beklenmeyen durumdur. Adalet ise çok sevilmeyen ve her işe karışan bir karakterdir. Bu bağlamda dinleyici olan Adalet şaşırma bildiriminde bulunmuştur. Hazırlıksız anında duyduklarından ötürü sürprizini *hoppala* ifadesi ile iletirken tümcenin devamında gelen “nereden çıktı bu şimdi?” yapısı Adalet'in bu durumu onaylamadığını gösterir niteliktedir. Şaşırma bildirimini kaplamında çeşitli pragmatik yorumlar alabilir. Bu bağlamda şaşırma bildirimini çatısının alt anlamı olarak “kızgınlık, onaylamama” gibi anlam alanlarına da işaret ettiğini düşünmekteyiz.

Örnek (7)'de film izlerken ailenin elektriklerinin kesildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda baba, elektriklerin kesilmesini beklemez; buna ilaveten filmin en heyecanlı yerinde kesilmesini de beklemez. Şaşkınlık duygusuna neden olan bu iki duruma tepkisini *hoppala* ünlemi ile iletir. Bu bağlamda *hoppala* ünleminin şaşırma bildirimini işaretlediği görülebilir ancak tümcenin devamında gelen “olacak iş miydi” ifadesi, “onaylamama, kızgınlık” anlamsal değerlerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini destekler niteliktedir. *Hoppala* ifadesinin tek başına şaşırma bildirmediğini ve şaşırmanın yanında “kızgınlık ve onaylamama” gibi alt anlamları da sezdirmediğini; örnek (6) ve (7) için ortak nokta olarak görmekteyiz.

(8) *Salona gidip çantamı buldum, telefonu çıkardım, oha, altı cevapsız arama, İlyas beş, Selin bir.* (TUD, Akrep ve Semender 2002)

(9) *Jeton da acayip pahalıymış lan, bir yetele on kuruş. Oha. Fizana mı gidiyoruz Eminönü'ne mi?* (TUD, Pederzickler 2006)

Oha ünlemi GTS'de: “1. Büyükbaş hayvanları durdurmak için kullanılan bir seslenme sözü, 2. Kaba ve yakışsız davranışta bulunan kişilere karşı kullanılan söz” açıklamaları ile verilir. Külebi (1990, s. 24-25) sözlüğe atıfta bulunarak kaba ve yakışsız bir davranışta bulunana karşı kaba bir biçimde *oha* ünlemi ile tepki verilebileceğini belirtir; kızma ve azarlama alt başlığında örneklendirir. Korkmaz (2009, s. 1163) ise *ohaya*; korku, heyecan, uyarı, çekinme bildiren ünlemler içinde yer verir. Yukarıda verilen anlamlara ek olarak *oha* ünleminin, şaşırma bildirimini ifade edebileceği kanısındayız.

“Şaşırma bildirimi, olay ‘yeni keşfedilmişse’ ve bilgi ‘konuşucunun bilgi deposuna’ entegre edilmezse kullanılır” (Aikhenvald, 2012, s. 442). Örnek (8)’de konuşucu görme yoluyla bilgiye ulaşmıştır ve zihni, telefonda altı cevapsız aramayı görmek üzerine hazır bulunmamaktadır. Gördükleri “bilgi deposuna entegre edilmediği” için şaşırma bildirimi işaretleyicisi olan *oha* ifadesini kullanmıştır. Bu yolla anlık sürprizini iletmiştir.

Mocini (2014, s. 153) sürpriz ifadesinin beklentiyi ihlal etmeden var olamayacağı fikrindedir ve hatta bazı bilgilerin beklenmedik ve dolayısıyla şaşırtıcı olarak nitelendirildiğini gösteren bir beklenti işaretleyicisi görevi gördüğünü ifade eder. Örnek (9)’da jeton, konuşucunun beklentisini aşacak kadar pahalıdır. *Oha* ünlemi ile konuşucu beklenti ihlalini işaretler. Örneklerden görüleceği gibi ünlem ifadesi sürprizi dilde göstermek üzere kullanılmıştır (bk. Aikhenvald, 2004; 2012) aynı zamanda söz dizimsel olarak çoğunlukla önermenin başında konumlandığı görülmektedir.

Şaşırma bildirimi ve ünlemlerin ortak noktası, her ikisinin de konuşucunun söz konusu ifadenin içeriğinin bir şekilde dikkate değer olduğu görüşünü ifade etmesidir ancak ünlemlerin konuşucunun tepkisini yansıttığı, şaşırma bildiriminin ise konuşucu, muhatap, ana karakterin tepkisi olduğu bilinmelidir (bk. Hengeveld, K. ve Olbertz, H. 2012).

3.1.2. –mİş

Türkçede bu konu üzerine çalışanların şaşırma bildirimini –*mİş* biçimi ile birlikte değerlendirdiğinden alanyazında bahsedilmiştir. Ayrıca –*mİş* biçiminin farklı kategoriler açısından da incelendiği görülür: sınırsonrası ya da bitmişlik görünüşü, kanıtsallık, dolaylılık (Johanson, 2003; Aikhenvald, 2004; Demir, 2012). Çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak –*mİş* biçimi ile ilgili en bilinen örneği göstermeyi, daha sonra ise şaşırma bildiriminin *kim(ler) gelmiş* yapısı ile de işaretlenebileceğini göstermeyi hedefliyoruz.

Slobin ve Aksu-Koç (1982; s. 187) bağlama bağlı olarak; –*mİş*’ın, bilginin konuşucunun bilinci için yeni olduğu, iddianın fiziksel veya dilsel olan kısmi kanıtlara dayandığı ya da tamamen hayali alana ait olduğu durumlarda; sürpriz, çıkarım, bildirilen konuşma, iddia ve hikaye anlatımı işaretleme işlevlerine sahip olduğunu belirtirler. –*mİş* biçimi ile ilgili aşağıdaki örneği verirler:

Kemal gelmiş.

(a) ÇIKARIM: Konuşucu Kemal'in ön cephede asılı ceketini görüyor ama henüz Kemal'i görmüyor.

(b) DUYMA: Konuşucuya Kemal'in geldiğini söylediler fakat konuşucu Kemal'i görmedi.

(c) SÜRPRİZ: Konuşucu birinin yaklaştığını duyar, kapıyı açar ve Kemal'i görür – Tamamen beklenmedik bir ziyaretçi (1982, s. 187).

Örnek, çeşitli bağlamlarda çıkarım, duyma ve sürpriz okuması yapılabileceğinin göstergesi niteliğindedir. Çalışmanın bu bölümünde *-mİş*'in sürpriz alanını işaretliyor oluşuna odaklanılacaktır.

Kim soru zamiri; yan tümce “kim bu işi yaparsa,...”, olumsuzlama “kim bilirdi”, soru tümcesi “kim ambulans çağıracak?” vb. çeşitli işlevlerde kullanılır. Diğer bir işlevi ise *-mİş* ile birlikte kullanımında şaşırma bildirimini oluşturmasıdır. Burada ortaya çıkan şaşırma bildirim, kanıtsallık işaretleyicisi *-mİş*'in ikincil olarak şaşırma, inanmama, alay vb. anlam alanlarında yorumlanmaya açık olmasıyla ilişkilidir (Demir, 2012, s. 103). *-mİş*'in bağlam, vurgu ve tonlamaya bağlı farklı kullanımlarıyla ilgili Demir, “*Ne güzel olmuşsun!, Ne kadar büyümüşsün!, Çabuk bitirmişsin!*” örneklerini verir. Şaşırma bildirim semantik sınıflandırmasında *-mİş*'in en çok hazırlıksız zihne dayalı şaşırma bildiriminde kullanıldığı görülmüştür. Ancak *kim* ve *gel-* ile birlikte sürpriz anlam alanını da işaretlemek için kullanılabilir.

(1) *Hanım bak kimler gelmiş! Dağınıklığımızın kusuruna bakmayın...* (TUD, Hayatın Günlüğü 1991)

(2) *Kapının açıldığını, Hanımefendinin hayret ve sevinci bir arada taşıyan nidasını duyduk:*

- *Oooo... Kimler gelmiş, kimler gelmiş...* (TUD, Dullar ve Reçeller 2008)

(3) *Ooo, bakın kim gelmiş!.. Gel içeri.* (TUD, Yürek Sürgünü 2004)

Kövecses'e (2015, s. 272) göre sürpriz ifadeleri, duyguyu yaşayan kişi tarafından tetikleyici bir olayın hemen ardından kullanılabilir. Başka bir deyişle “duyguyu deneyimleyen ve yaşadığı durum, ‘burada’ ve ‘şimdi’ noktasında çakışır” yorumunu yapar. Yukarıdaki örnekler konuşucuların karşısında beklemediği bir ziyaretçiyi bulduğu ve duruma karşı sürprizini anlık olarak ifade ettiği bağlamlardır. Bu bağlamlarda *kim(ler) gelmiş* biçimi ile sürpriz söz dizimsel düzeyde görünür kılınmaktadır. Ayrıca, seçtiğimiz örneklerde sürprizi işaretleyen *kim(ler) gelmiş*

yapısının tümcelerdeki pozisyonu farklıdır. Buna ek olarak konuşucuların hitap ettikleri kişi sayısı veya toplumsal statü gereği hitap şekilleri farklılık gösteriyor olabilir. Yapının tümcedeki pozisyonu veya ifade edilen farklılıkların hiçbirinin, konuşucunun sürprizini bildirmesine engel olmadığı görülebilmektedir.

Çalışmamızda dillerin benzer durumlarda benzer dilsel tepkileri verdiğiinden bahsetmiştik. Peterson (2015b, s. 1328), sürprizin morfolojisini ele aldığı çalışmasında şöyle bir bağlam verir:

Alvin'in ailesi onun için sürpriz bir doğum günü partisi hazırlar. Gwen, Alvin'in bir saat daha evde olmasını beklememektedir; hazırlıklarının ortasında Alvin kapıdan girer. Bu bağlamda Gwen:

ñakw=hl wıtxw=s Alvin ((Bak) Alvin burada!)

Konuşucular konuştukları dil ne olursa olsun benzer bağlamlarda, anlık tepki olan sürprizi; dilsel olarak işaretleyebilmektedir. TUD'dan alınan üç örnek ile Peterson'ın örneği, karşılarında görmeyi beklemedikleri bir kişiyi gören konuşucuların sürprizini yansıtmıştır. Kövecses'i takiben bu bağlamlar için aşağıdaki yorum mümkündür:

Beklenmeyen Kişi ← Anlık Tepki → Sürprizin İşaretlenmesi

3.2. Hazırlıksız Zihin

3.2.1. dA

dA parçacığının kullanım alanını ve şaşırma bildiriminde kullanımını açıklayabilmek için köken incelemeleri değerlendirilmiştir. İşaretleyicinin kökeni ve geçirdiği fonetik değişimler üzerine çeşitli görüşler vardır. Tekin (2005, s. 57), *da/de* edatının kullanımına ilk olarak 16. yüzyıl metinlerinde rastlandığını belirtir. Bu kelimeyi eski bağlama edatı *dakı*'dan türetir ve *dakı>dağ>dah>da/de* şeklinde bir fonetik gelişimle açıklar. Ergin (2009, s. 360) *da/de*'nin, Eski Türkçedeki *ma/me* edatının yeni şekli olduğunu belirtir. Daha kapsayıcı bir bakışla değerlendiren Korkmaz (2009, s. 1109) ise Türkolojide genel kabul gören görüşün, “ET'nin ve anlamındaki kalıplaşmış *takı* (<tak-ı) zarf fiilinden ses değişmesine uğrayarak *dA* halini aldığı görüşü” olduğunu ifade eder. *dA*'nın geçtiği fonetik değişimler çalışmamızın kapsamı dışındadır.

da parçacığının, edat mı ve bağlaç mı olduğu konusunda da ortak bir görüş yoktur. Ediskun (1999, s. 287, 305) *de*'nin edat olarak kullanıldığında cümlede; aşırılık, usanç-hafifseme, üstelik, sürerlik, epey sürdükten sonra başka sonuca varma, *-ip* yapısı ile kullanımında şart anlamı katma, istemekte ısrar anlam ilgilerini kurduğunu belirtir; bağlaç olarak kullanıldığında ise beraberlik-eşitlik, üstelik, istek, ısrar, karşıtlık, beğenme gibi ilgilerle görevdeş kelimeleri veya cümleleri bağladığını ifade eder. Lewis (1967, s. 206) ve Kornfilt (1997, s. 439) parçacık olarak kabul edilen *da*'nın 've, ayrıca, çok'¹⁰ anlamlarına da geldiği düşüncesindedirler.

Bu bölümde verilen örneklerde *da*'nın bugüne kadarki bilinen işlevlerine ek olarak yeni bir işleve sahip olabileceğini göstermeye çalışacağız. Aşağıdaki örnekler *da*'nın şaşırma bildirimini işaretleyicisi olarak kullanımını içermektedir:

(1) Johathan çifti lokantaya girer:

GARSON: *Buyurunuz Bayan Jonathan, şöyle buyurunuz Bay Jonathan.*

Bn. JONATHAN: *Garson adımızı da biliyor.* (CML, 1993, s. 7)

(2) 2. ÇOCUK: *Yaşasın! Bahçenin demir kapısı da var. Biraz tamir ettik mi... Kimseler giremez içeri.*

1. ÇOCUK: *Bol bol tahta parçası da var orada...* (TUD, Papatya 1993)

Örnek (1), Jonathan çiftinin Hong Kong ziyareti sırasında uğradıkları bir lokantada geçmektedir. Örnekte çift lokantaya girdiğinde, garson adlarını söyleyerek onları karşılar ve Bn. Jonathan için bu durum beklenmeyen durumdur. *da* parçacığı tümceden atılarak tümce kurulması durumunda "Garson adımızı biliyor" önermesi bildirimsel bir tümcedir. "Garson adımızı da biliyor" önermesi ise "Garson bir şey biliyor, buna ek olarak adımızı biliyor" şeklinde okunduğunda *da*'nın ekleme, ilave etme işlevine işaret etmektedir. Ancak bu örnekte asıl vurgulamak istediğimiz *da*'nın şaşırma bildirimini işaretleyicisi olarak kullanılmasıdır. Aikhenvald, "yeni bilgiler" ve "hazırlıksız zihin" arasında sıkı bir bağlantı olduğunu belirtir ve şu şemayla somutlaştırır: "İlk elden bilgi eksikliği → konuşucunun katılımsızlığı ve kontrol

¹⁰ "Oya went to work, and Ali stayed at home" ifadesiyle *da* parçacığının "ve" anlamına geldiği, "Oya went to work, and Ali, too" tümcesinde ise *da* parçacığının "ayrıca" anlamına geldiği gösterilmiştir (bk. Kornfilt, 1997, s. 439).

eksikliği → hazırlıksız zihin ve yeni bilgi → şaşırma bildirim okuması” (2004, s. 208). Çiftin garson hakkında herhangi bir bilgisi yokken garsonun adlarıyla hitap etmesi konuşucunun hazırlıksız zihninde “aşırılık” hissine sebep olmuştur. Konuşucu, bu aşırılıktan kaynaklanan şaşırmasını *da* biçimi ile işaretlemiştir.

Örnek (2)’de “Bahçenin demir kapısı da var” tümcesinde *da* parçacığı tümceden atılarak tümce kurulması durumunda yalnızca bildirimsel bir ifadeye işaret ettiği açıktır. *da* parçacığı bu tümcelerde ekleme, ilave işlevinde kullanılıyor ancak bu asıl işlevinin yanında belirli durumlarda şaşırma bildirim işaret etme işlevi de içermektedir. 2. Çocuk’un ifadesi değerlendirildiğinde, beklentisi bahçede kapının olmamasıdır ya da bu konuyla ilgili hiçbir ön hazırlık yoktur ve kapı ile karşılaştıktan sonra şaşırma duygusunu iletmiştir. “Bahçede bulmayı beklediğimiz şeylere ilaveten beklentimizi aşan kapı bulduk” şeklinde bir okuma yapılabileceği kanısındayız. Başka bir deyişle, 2.Çocuk’un zihni kapıyı bulma noktasında hazırlıksızdır. Bu bağlamda da şaşırma bildiriminin kaplamındaki “aşırılık” okunabilir.

DeLancey (1997, s. 35) normal beklenti kavramı için: “Katılımcı olduğumuz olaylar hakkında doğrudan farkındalığa sahip olmamız gibi görünüyor” der. Örnek (2)’de normal beklentiden ziyade *da* parçacığı yardımıyla beklentinin aşılması işaretlenmiştir. 2. Çocuk’un olgusal dünyasında kapı bulma düşüncesi yokken kapıyı bulduktan sonra yaşadığı şaşkınlığı bildirir. 1. Çocuk’un sözcesinde de *da* parçacığının kullanıldığı görülebilir ancak bu bağlamda şaşırma anlam alanına işaret etmediği düşüncesindeyiz. 1. Çocuk, “Bol bol tahta parçası *da* var orada” derken demir kapıya ek olarak bol bol tahta parçası olduğunu vurgulayarak tahtaya dikkat çekmektedir.

Örnek (1) ve (2)’de *da* parçacığının kendinden önceki bilinene atıfta bulunarak şaşırma bildirim işaretlediği görülmektedir. Aynı zamanda örnek (1)’de Bn. Jonathan lokantada kendi adıyla karşılanmasına hazırlıksızdır ve “*Garson adımızı da biliyor*” tepkisinden *da*’nın olumlu bir tümcede kullanıldığı söylenebilir, örnek (2)’de ise “*Bahçenin demir kapısı da var*” önemesinde *da* nötr tümcede kullanılmıştır. Bağlam yardımıyla yaptığımız bu çıkarım, daha kesin bir ifadeyle yalnızca prozodik işaretleyicilerin de bilindiği bir durumda söylenebilir.

(3) *Bir bakmış, karısı Nilgün yatakta en yakın arkadaşı İbrahim’le... “Lan Allah belanı versin, bana bunu da mı yapacaktın?” deyip çekmiş silahı... Nilgün salona kaçmış... Kemal, en yakın arkadaşını vurmamak için zor tutmuş.* (TUD, Bir Sen Kaldın Yalnızlık Geline 2006)

(4) Naciye, kocasına mektup bırakıp evden kaçar; bu durumu eczanedekiler konuşur:

MUADELET: *(Usulca) Gördüm ayol gözlerimle. Sen nerden biliyorsun?*

YUSUF: *Ünal telefon etti demin. Buraya gelemiyor da. Babasıyla karşılaşmamak için. Evde mektubu bulmuş.*

MUADELET: *Mektup da mı bırakmış?*

REFET: *Sen ne gördün kızım?*

MUADELET: *Uyku tutmadı gece. Gün ağarırken kalktım. Pencereden bakıyordum. Alaca karanlıkta Naciye Hanımı elinde küçük bir bavulla hızlı hızlı giderken gördüm. Gözlerime inanamadım. (FE, 2020, s. 77)*

Çalışmamızda, *mI* parçacığının soru ve pekiştirme işlevlerinden başka, soru anlamı taşımayan yapılarda kullanıldığı, bağlam içinde bilinen bir şeyle kullanıldığı ve beklenmeyen duruma yönelik duygusal tepkiyi işaretlediğinden bahsedilecektir. Türkçede *dA* parçacığının ise bağlama, ekleme, pekiştirme gibi işlevlerde kullanıldığı bilinir. Buna ek olarak, kendinden önceki yeni bilgiyi içeren önermeye atıfta bulunarak şaşırma bildirimini işaretleme işlevinde kullanılmaktadır. Örnek (3) ve (4)'ten yola çıkarak, benzer söz dizimsel kurulumuna sahip tümcelerde, iki ayrı bağlamda *dA* ve *mI* parçacıklarının, şaşırma bildirimini işaretleyicisi görevinde kullanıldığını göstermek istiyoruz:

Örnek (3)'te Kemal, eve girdiğinde karısının onu aldattığını görür. “Karısının onu aldatması” önermesi olgusal dünyasında yer edinmeyen bilgidir. Aşağıdaki yolların bağlamın anlaşılır olması için yardımcı olacağını düşünmekteyiz:

“Bana bunu mu yapacaktın” önermesi → Soru bildirimini → *mI* parçacığı yoluyla Kemal, soru sorar.

“Bana bunu da yapacaktın” önermesi¹¹ → Ekleme, ilave → *dA* parçacığı yoluyla bir şeylere ek olarak bunu yaptığı okunabilir.

“Bana bunu da mı yapacaktın” önermesi → Beklenti ihlali → Kemal'in karısı, daha önce şaşırtıcı şeyler yapmıştır ancak bunu yapmamıştır. *dA+mI* parçacıkları şaşırmaya işaret eder.

¹¹ Günlük konuşma dilinde tercih edilmeyen bir kullanımdır.

Bağlamla¹² birlikte “Bana bunu da mı yapacaktın” önermesi → Hazırlıksız zihin
→ Kemal, aldatılmayı beklemez buna ek olarak karısının onu, en yakın arkadaşı İbrahim’le aldatmasını beklemez. *dA+mI+bağlam* sayesinde şaşırma pekiştirilir.

Örnek (4)’te ise eczanedekiler için Naciye’nin kaçması beklenmeyen durumdur. Aşağıda bağlamın anlaşılması için yollar verilmiştir:

“Mektup mu bırakmış” önermesi → Soru bildirimini → *mI* parçacığı yoluyla soru bildirimini oluşturur.

“Mektup da bırakmış” önermesi → Ekleme, ilave → *dA* parçacığı yoluyla bir şeylere ek olarak mektup bıraktığı okunabilir.

“Mektup da mı bırakmış” önermesi → Beklenti ihlali → Eczanedekiler Naciye’nin kaçmasını bekler ancak mektup beklenmeyendir. *dA+mI* parçacıkları şaşırma işaret eder.

Bağlamla birlikte “Mektup da mı bırakmış” önermesi → Hazırlıksız Zihin → Eczanedekiler Naciye’nin kaçmasını beklemez buna ek olarak mektup bırakarak gitmesini beklemez. *dA+mI+bağlam* sayesinde şaşırma pekiştirilir.

Sevinçli (2012, s. 10), *dA*’nın işlevlerini incelediği çalışmasında “O da mı geldi?”, “Sen de mi yapacaksın?” örnekleriyle *dA*’nın *mI* soru parçacığı ile kullanımının soru anlamını pekiştirme işlevinde olduğu görüşündedir. Örnek (3) ve (4)’te parçacığın, soru anlamını pekiştirme işlevinden ziyade soru anlamı taşımayan ve şaşırma bildirimine yol açan bir duruma yönelik kullanıldığı görülür. Örneklerde *dA*’nın bilinenin üzerine bilinmeyen veya beklenmeyen durumun gerçekleşmesi durumunda tercih edildiği tespit edilmiştir. Bu işlev alanına gelişmesinde “dahil etme” işlevinin etkili olduğu söylenebilir. Kullanıldığı bağlamlarda yeni bilgiyi takip eden diyaloglarda bu işlevde kullanılmaktadır. Sevinçli’nin verdiği örnekler tek başına bağlamdan bağımsız soru cümleleridir. Bunlarda “dahil etme” anlamında kullanımları, yani *dA*’nın birincil işleviyle kullanımları görülür. Diğer olan ya da bilinen şeylere ek olarak farkına varılan durum ya da olay, konuşucu için beklenmediktir.

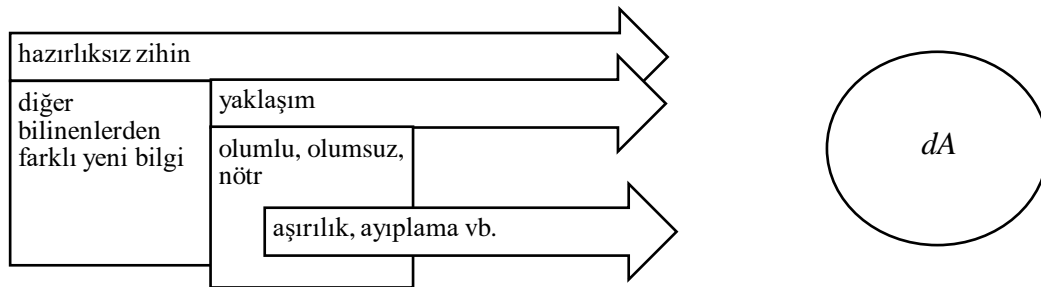
¹² Bağlam olmadan yalnızca tümce okuması ile şaşırma bildirimini işaretleyicisi kullanılıp kullanılmadığının anlaşılması zor görünmektedir. Bağlam çerçevesinde bu okumaların netlik kazandığını hatırlatmak isteriz.

mI ve *dA* parçacığı benzer işlevlerde olduğu için ikisi de şaşırma bildirimini işaretleyicisi olarak kullanılabilir. İki işaretleyicinin de pekiştirme işlevi ortak işlev gibi görünmektedir. Vurgulama işlevinden dolayı pekiştirme yapıldığı sonucuna varılabilir. Buna ek olarak örneklerde de görüleceği üzere iki işaretleyicinin de bilinen duruma tepki olarak ortaya çıktığı söylenmelidir. Örnek (2)'de Kemal, görme yoluyla edindiği kanıtı karşı, örnek (3)'te ise Muadelet, duyma yoluyla edindiği kanıtı karşı *mI* ve *dA* parçacığı ile şaşırma işlevini göstermiştir. Şaşırma bildiriminin bilgi kaynağı ile ilişkisi olmadan da ortaya çıkabileceğini düşündüğümüzü hatırlatmak isteriz.

Şaşırma bildirimini kimi bağlamlarda tek bir anlam alanını kodlamayıp kapsamında diğer anlam alanlarını da bulundurur ve cümleye bu anlamı da ekler. Örnek (1)'de şaşırma bildirimini kapsamında "aşırılık"a, örnek (3) ve (4) ise kapsamında "ayıplama"ya yer verir. Kraus (2018, s. 51) sürprizin, bir bağlama ve öznel önyargılara bağlı olduğunu belirtir. Örneklerle ilgili söylenmesi gereken de ayıplama, aşırılık gibi yaklaşımlara yol açan nedenin kişilerin kendi değer yargıları olduğudur.

Aşağıdaki tablonun *dA* parçacığının şaşırma bildirimini işaretleyicisi olarak ortaya çıkmasına neden olan durumların, kullanıldığı cümle türlerinin ve kapsamının anlaşılması için yardımcı olabileceğini düşünmekteyiz:

Şekil 1: *dA* Biçiminin Şaşırma Bildirimi İşaretleyicisi Olarak Kullanımı

3.2.2. *mI* Parçacığı

Türkçede *mI*, genel olarak soru ve pekiştirme işleviyle ele alınır. Erdal (2000, s. 41), parçacıkların fonolojik düzeyde ek, morfolojik düzeyde ise kelime olarak kabul edilebileceğini savunur. Kornfilt, *mI* parçacığını modal, soru ve olumsuzluk gibi cümlenin tamamına etki eden

işaretleyiciler içinde değerlendirerek cümle parçacığı olarak kabul etmiştir (1997, s. 438). Geleneksel yazında *ml* parçacığının, soru yoluyla bilgi almayı bekleyen soru cümlelerinde kullanıldığına değinilir ve Türkçede soru bildiriminin, *ml* soru eki, soru sıfatları, soru zarfları, soru zamirleri ve soru edatları ile yapıldığı belirtilir¹³.

Korkmaz (2009, s. 330-331), adlardan sonra kullanılan *ml* ekinin soru işlevi dışında, cümleye hayıflanma, merak, öfke, şaşkınlık, şüphe, yalanlama, pekiştirme, pişmanlık, olumsuzluk, olasılık gibi anlamlar da kattığını ifade eder. Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan aldığı örnekle şaşırma anlamını gösterir:

- Bunun çaresi para ile bulunur...

Hanımfendi; küçük bir şaşmayla bakışını dikleştirerek:

- **para ile mi?**

- öyle ya... (şaşkınlık. H.R. Gürpınar, Billur Kalp, s. 93).

Şaşırma bildirimi kaplamında çeşitli duygusal tepkileri barındırabilir. Korkmaz'ın dile getirdiği hayıflanma, merak, öfke, şüphe, yalanlama, pekiştirme, pişmanlık, olumsuzluk, olasılık gibi anlamların şaşırma bildirimi işaretleyicilerinin kaplamında da yer alabileceğini çalışmamızda göstermeye çalışacağız. Çalışmamızın bu bölümünde değerlendirdiğimiz *ml* parçacığı¹⁴ ile oluşturan yapıların, söz dizimsel olarak evet/hayır soru yapılarına benzediği görülecektir ancak edimsel düzeyde *ml*'nin cevap beklenmeyen sözceler oluşturacağını belirtmeliyiz. İncelenecek örneklerde, *ml* parçacığının dil bilgisel işlevinden ziyade semantik-pragmatik işlevi üzerinde durulacaktır. Aşağıda incelenen örneklerin belirlenmesinde, *ml* parçacığı ile ilgili şu ölçütler temel alınmıştır:

- Parçacığın soru anlamı taşımayan yapılarda kullanımı,
- Bağlam içinde bilinen bir şeyle kullanılması,
- Beklenmeyen duruma yönelik duygusal tepkiyi işaretlemesi ve kaplamında çeşitli diğer anlamları da barındırması.

¹³ *ml* parçacığının soru işlevinde kullanımı için bk. Banguoğlu, 1974; Korkmaz, 2009; Ediskun, 1999.

¹⁴ Evet/hayır yapısı için bk. Göksel ve Kerslake, 2005, s. 103, Kornflit, 1997, s. 438, Underhill, 1976, s. 65. Alternatif sorularda kullanımı için bk. Göksel ve Kerslake, 2005, s. 103. *ml* parçacığının tümcedeki pozisyonu için ayrıca bk. Underhill, 1976, s. 65.

(1) “*Mecburdum. Bu bilgiler bize geldiğinde en az sizin kadar şaşırdım. Ne kadar istemesem de üstlerime rapor etmem gerekiyordu,*” dedi Başak. “*Bir dakika. Ne demek bize ulaştığında? Bilgileri size bir başkası mı verdi?*” (TUD, Deniz Kokusu 2005)

Örnek (1)’de konuşucu, Başak’ın bilgileri üstlerine rapor ettiğini öğrenir ve bilgilerin Başak’ın eline geçmesi beklenmeyen durumdur. “Bilgilerin başkası tarafından verilmesi” önermesi konuşucunun zihninde yer edinmeyen bir bilgidir ve konuşucu, hazırlıksız zihnine giren bu bilgiye yönelik şaşırma bildirimini soru yoluyla iletmiştir. “Bilgileri size bir başkası mı verdi?” ifadesinde şaşırma yaratan unsur *mI* parçacığından hemen önce gelen “bir başkası” belirsizlik zamiridir. Soru parçacığının kendinden önce gelen unsuru odak haline getirmesinden faydalanılır (bk. Lewis, 1967; Underhill, 1976). Ancak burada önemli olan odaklaştırılan unsurun soru ifadelerindeki gibi bilinmeyen değil bilinen olmasıdır. Sözcü “Bilgileri başkasının vermesini beklemiyordum, bu durum beni şaşırttı” şeklinde yorumlanabilir. Aynı zamanda kaplamında “kızgınlık” anlamını da barındırır.

Yukarıdaki bağlamda, *mI* parçacığının dil bilgisel işlevi evet/hayır sorusu oluşturmaktır. Ancak semantik–pragmatik bakış açısıyla, sözcüde vurgulanan; bilgilerin karşı tarafın eline geçmesinin beklenmeyen durum olması ve bu beklenmeyen duruma karşı konuşucunun hazırlıksızlığıdır. Başka bir deyişle *mI* parçacıklı tümce, evet/hayır soru yapısı diziliminde olup evet/hayır cevabı almayı beklemekten ziyade kişinin hazırlıksız zihninde meydana gelen şaşırma iletmektedir.

Ne soru kelimesi ve *mI* parçacığının birlikte kullanımı da şaşırma bildirimine yol açabilir. Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri’nde (2016, s. 117-118) *nä* “ne?” biçimi için “bän saña nä ayayın” örneği ile *nänin* soru zamiri olduğuna değinir ve *nä* zamirinin niteleyici olarak ve zarf görevinde de kullanıldığını ilave eder. Ünlemler başlıklı bölümünde (2016, s. 149) ise Asıl Orhon yazıtlarında kullanılan tek ünlemin sona yerleştirilen *a/ä* seslenme ünlemi olduğuna değinir. “Ne güzel insanlar yaşamış yerkürede” (TUD, Gecece 1992) tümcesi *ne* biçiminin niteleyici olarak kullanımının, “Adın ne?” dedi karşı ranzadan atlayan adam” (TUD, Bir Gün 2005) örneği soru olarak kullanımının, “Delikanlının ne yaptığını merak ettim” (TUD, Matematik ve Sonsuz 2001) zarf görevinde kullanımının 20-21. yüzyılda da benzer şekilde devam ettiğini gösterir. Orhon yazıtlarından beri *ne* ifadesinin kullanımı bilinmektedir ancak *ne!* şeklinde bir ünlem ifadesi olarak kullanımının kaçınıcı yüzyılda başladığı artzamanlı bir inceleme

için araştırma konusudur. Türkiye Türkçesinde *ne!* biçimi ünlem olarak kullanıldığında şaşkınlık duygusu bildirir (Korkmaz, 2009, s. 1165).

(2) MELEKİ: *Ee?*

MEHMET: *Ver küfeni ben taşıyayım, dedim Selim'e, hem fazla yorulmamış olursun, hem de biraz para kazanırsın açıktan. Kem küm etti, ama ben bir duka altını ışıldatınca...*

MELEKİ: *Ne! Bir altın **mi** verdin ona bunun için?*

MEHMET: *Seni görmeye değmez mi? (TUD, Kösem Sultan 2008)*

(3) *"Gördüm ya," dedi, "Ama sanırım bu, son görüşüm oldu." "Ne demek lan bu şimdi?" "Faik Ağbiniz uçtu aslanım uçtu, vinnnnn yurt dışına!" "Ne? Yurt dışına **mi**? Sen nerden biliyorsun?" (TUD, Herıld Yani 1996)*

Örnek (2) ve (3)'te *ne* ve *mi* işaretleyicilerinin birlikte kullanımının şaşkınlık duygusunu pekiştirdiğini düşünüyoruz. Örnek (2)'de Mehmet'in Meleki ile görüşebilmek için altın vermesi, Meleki'nin hazırlıksız zihnini ortaya koymaktadır. Örnek (3)'te ise Faik Ağbi'nin yurt dışına uçması konuşucunun hazırlıksız zihnini ortaya koyar. Konuşucuların şaşırma bildirimini sözlerine yansıtırken tercih ettiği ilk ifade *ne!* gibi bir ünlem ifadesi olmuştur. Ünlemler bir heyecanın etkisiyle ağızdan çıkar ve duyguları canlı bir biçimde anlatmaya yarar (Ediskun, 1999, s. 322). Verilen örneklerde, *ne* biçimli tümceler kendi başına bir ünlem tümcesi; *mi* içeren tümceler ise soru tümcesi söz dizimine sahip, şaşırma bildirimini ileten tümcelerdir.

Adalı (1990, s. 13) çalışmasında, ünlem tümcelerinin bir bölümünün *ne*, *ne kadar*, *ne biçim*, *nasıl* gibi sözcüklerle başladığını ve bunların yapı yönünden soru tümcelerine benzedikleri halde, soru tümcelerinden beklenen bilgi isteme niteliğinde olmadıklarını belirtir. Her iki bağlamda da konuşucuların duyma yoluya bilgiye eriştikleri okunabilir. Önermeler bilinen durum olduğu için, *ne* yapısı bilgi isteme amacıyla kullanılmamıştır. Örnek (1)'de Mehmet'in altın verdiğini duyunca Meleki'nin dile getirdiği "Ne! Bir altın mı verdin ona bunun için?" önermesi ile örnek (2)'de konuşucunun, Faik ağbinin yurt dışına uçtuğunu öğrendiğinde dile getirdiği "Ne? Yurt dışına mı?" önermesi şaşırma bildiriminin bağlam içinde bilinen bir şeyle kullanımının kanıtı niteliğindedir. *Ne* ve *mi* biçimi bağlam içinde kendi başına şaşırma bildirimini

ifade edebilir ancak birlikte kullanımlarında, aynı söz dizimsel yapı içinde, şaşırma bildirimini pekiştirme görevinde olduğunu düşünmekteyiz.

Kornflit, *mI* parçacığının bir partikel olduğunu belirtir ve “Birincil işlevlerine ek olarak, vurgu ifade etme işlevine sahip olan bazı partikeller de vardır. Bu tür partikeller arasında en yaygın kullanılan evet/hayır soru partikeli *mI*’dir. Bu partikel, soru tümcelerinin bir işaretleyicisi olarak işlev görebilirken, aynı zamanda kurucu vurguyu da işaretlemektir” diyerek açıklama yapar (1997, s. 191). Örnek (2) ve (3) ile belirtmek istediğimiz *ne* ve *mI* biçimlerinin temel işlevlerinden kısmen ayrılarak işlevlerini genişlettiğidir. Tümcelerde *mI*’nın, sorgulama işlevinden şaşırma bildirimini işaretleme işlevi ağır basmaktadır. Aynı şekilde *ne!* ifadesi soru yapısı oluşturma işlevinin yerine bir ünlem gibi kullanılarak şaşırma bildirimini işaretlemektedir.

3.2.3. aktarımsal eylem–mAz mI

Türkçe dil bilgisi kitaplarında geniş zaman olarak adlandırılan ve dilbilimde aorist olarak tanınan terimin, gerçekte hangi dil bilimsel ve semantik alanlara işaret ettiğine dair çeşitli görüşler sunulmuştur. Kornflit (1997, s. 336), aoristin biçiminin oldukça karışık gözüktüğünü ve en genel temsilinin $-(A)r^{15}$ olduğunu savunur. Bu çalışmada aorist biçiminin olumsuz kullanımı için *-mAz* tercih edilmiştir. Biçimin gelişim yolları kapsam dışında bırakılmıştır.

Aorist, alışkanlık eylemleri ve genel olayları ifade eden aynı zamanda geçmiş ve gelecek zamanı da içine alacak şekilde oluşan kapsamlı bir terimdir (Kornflit, 1997, s. 336; Underhill, 1976, s. 147). Yavaş (1982, s. 41) ile Göksel ve Kerslake (2005, s. 470) ise terimin zaman bildirmediği görünüş ve kiplikle ilgili olduğu düşüncesindedirler. Aynı zamanda Yavaş (1982, s. 41) biçimin, istek işaretlediğini ve bir varlığın tipik, normal veya içkin niteliğini tanımladığını açıklar. Aslan Demir (2007a, s. 7-8; 2008: 15-17) bu alanları genişleterek rica, beceri, alışkanlık, varsayım, gönüllülük, emir gibi kiplik anlamları olduğunu düşündüğünü açıklarken $-(X/A)r$, *-mAz* eklerinin, belirli bağlamlarda istek, gönüllü olma, niyetlenme gibi anlam alanlarını da işaretleyebileceğini savunur. Bu bölümde *-mAz* biçiminin yukarıda belirtilen işlevlerine ek olarak *aktarımsal eylem–mAz mI* dizilimi ile şaşırma bildirimini işaretleyebildiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında Türkçe için olumsuzluğun, *-mA*, *-sIz* gibi biçimbirimler; *değil*, *yok* gibi sözlüksel işaretleyiciler ile yapıldığı ifade edilir (bk. Banguoğlu,

¹⁵ Erdal (2004: 240) biçimi, ET -yUr ile ilişkilendirir.

1974; Ediskun, 1999; Emre, 1945; Ergin, 2009; Korkmaz, 2009). Şaşırma bildirimi yapıları da olumsuz tümcelerde kendini gösterebilir. Adelaar (2013, s. 104), Pacaraos Quechua dilinde şaşırma bildirimi ve olumsuzlamanın birleştirilebileceğine örnek verir:

peru say mana-sh arros-ta mika-ri-ñaq-su (ama, bildirildiğine göre, pirinç yemedikleri ortaya çıktı.)

Bağlamda kişilerin pirinç yememesi olumsuzluk ifade ederken duyma yoluyla edindikleri bu bilginin konuşucuda şaşkınlık duygusuna yol açtığını söylemek mümkündür. Hem işaretleyicilerin işlevi hem de anlam, şaşırma bildirimi iletmeyi sağlamıştır. Türkçe için aynı şekilde bir örnek korpusumuzda bulunamamıştır. *Aktarımsal eylem-mAz mI* yapısını ele aldığımız bu bölümde *-mAz* ekinin dil bilgisel işlevinin değil, içinde bulunduğu yapı gereği semantik-pragmatik işlevinin üzerinde durulacaktır.

(1) Misafir kadınlar sohbet etmektedir:

I. MİSAFİR KADIN: *Ama kız-erkek bir yerde okuyorlar. Bu hiç işime gelmedi doğrusu. Yeni yeni icatlar çıkarıyorlar. Erkenden gözü açılacak, bir şey değil.*

II. MİSAFİR KADIN: *Ah, ah sorma. Benim kız geçen gün ne dese beğenirsin? “Ben ne zaman evleneceğim” demez mi?* (TO, 2009, s. 27-28)

(2) Evin babası Nuri, komşuları şikayet etmek için karakola gitmek üzere evden çıkmıştır:

METİN: *Görürsün babam gene karakola gidemez...*

MİHRİBAN: *Aman yarabbi. Ne kadar da korkuyor karakoldan. Kapıdan çıkarken “Hakkını helal et” demez mi! Harbe gider gibi.* (TC, 1965, s. 48)

Örnek (1)'de II. Misafir Kadın, kızından duymayı beklemediği sözler duymuştur. Muhtemelen kızıyla iletişimi anında zihinsel olarak bu sözlere hazırlıklı değildir ve hazırlıksız zihnine giren sözler onda şaşkınlık duygusuna sebep olmuştur. Örnek (2)'de ise bağlamdaki temel şaşkınlık unsuru, ataerkil toplumu benimsemiş kişiler özelinde; birtakım toplumsal normlara uygun davranılmamasıdır. Erkek, cesur olması beklenirken bağlamda, beklentinin zıttına bir davranış gerçekleştirmiştir. Bu zıtlık Mihriban'ın olgusal dünyasında yer edinemeyen bilgi olup şaşırma bildirimi iletimine yol açmıştır. Her iki örnekte de konuşucular, olay anından uzaklaşıldıktan sonra bile duymayı beklemedikleri sözleri aktarırken olay anındaki şaşkınlığını

iletebilmektedir. Aikhenvald'ın “Ertelenmiş Gerçekleşme¹⁶”yi açıkladığı semantik yol, *aktarımsal eylem-mAz mI* kurulumu için uygundur. Kavram, “konuşucunun gördüğü, duyduğu veya çıkarım yaptığı şeyin olay sonrası (postfactum) yorumundaki sürpriziyle bağlantılı olabilir” ifadesinde bulunmaktadır (Aikhenvald, 2012, s. 471).

Şaşırma bildirimini kimi bağlamlarda farklı pragmatik anlamları da barındırabilmektedir. Aslan Demir (2014, s. 25), Türkmencede *eken*'in beklenmezlik semantik alanını incelerken verdiği örneklerin bir kısmında beklenmezliğin, konuşucuda şaşırma, hayıflanma vb. duyguları da uyandırdığını belirtirken sözü edilen pragmatik anlamların zaman zaman iç içe geçebildiğini, bu tür anlamları net sınırlarla ayırmanın her zaman mümkün olmadığını ifade eder. Bağlam içerisinde *de-mAz mI?* dizilimi şaşırma bildirimini işaretlemektedir ancak şaşırma bildirimini, kaplamında; örnek (1)'de “onaylamama”, örnek (2)'de ise “küçümseme”ye yer vermektedir.

(3) *Sütçü Hacı bunun için bıçak çekmiş güya Recep'e. Bir de bu çıktı. Geçen gün annemin yanında da söylemez mi! Öyle kızdı annem. “Kız nasıl söz o öyle,” dedi.* (TUD, Selam Olsun Çocukluğuma 1999)

(4) *Yaşlı, halim selim olan muhtarı çağırarak kanuni durumu anlattım ve bu cezanın bir miktar indirilmesini istedim. Beş on gün sonra tekrar gelen o vatandaş, bu kere ikinci olarak daha okkalı bir ceza verildiğini bildirmez mi?* (TUD, Sıradaki Kaymakam 1997)

(5) *Yemekte birisi, Bekir Bey'in gençliğinde saz çalıp şiir söylediğini belirtmez mi? İki yıl boyunca hiç bundan söz etmemişti. Saz çalmasını istedik. Evin önünden birisine seslendi. Biraz sonra saz geldi.* (TUD, Sıradaki Kaymakam 1997)

Bilgi kaynağına atıfta bulunan dil bilgisi kategorisine kanıtsallık (evidentiality) denir (Aikhenvald, 2003, s. 1). En genel tabirle bilgi, doğrudan ya da dolaylı şekilde edinilir. Şaşırma bildirimini kanıtsallıktan ayrı bir kategori olarak ele aldığımız bu çalışmada zaman zaman bilginin edinilme şekliyle yola çıkarak yorum yapmamız gerekmektedir. Yukarıdaki örneklerin hepsinde; *de-*, *söyle-*, *belirt-*, *bildir-* gibi aktarımsal eylemlerin kullanıldığı görülmüştür. Bunun

¹⁶ Ertelenmiş Gerçekleşme: Konuşucu sonucu görür veya öğrenir, ancak onu olay sonrası (post factum) olarak yorumlar→ yeni anlaşılan sonuç beklenmedik ve dolayısıyla şaşırtıcıdır (Aikhenvald, 2012, s. 471).

sebebi, konuşucunun olaya katılmamasından doğan mesafe etkisi¹⁷ olabilir. Konuşucu olayın/durumun sorumluluğunu almak istemiyor olabilir.

Bu bağlamlar sonucunda iddia edilen, *aktarımsal eylem-mAz ml* yapısının olay anından uzaklaşıldığında şaşırmaı iletteği değildir. Olay anında da aynı yapı kullanılarak şaşırma bildirimini işaretlenebilir:

(3) Sadettin, eczanesinin mahalleli için ne kadar önemli olduğunu Tahsin'e anlatır:

TAHSİN: *Saded dışı bunlar beyim. Konumuz fuzuli işgal.*

SADETTİN: *Fuzuli işgalmiş ha! Bir de bunu demez mi?* (FE, 2020, s. 43)

Sadettin, Tahsin'in ifadesini doğrudan aktarım biçiminde alıp "de-mez mi" yapısını kullanmaktadır. Yukarıda sözü geçen bağlamların aksine, olay anı; "şimdi" noktasındadır ve duymayı beklemediği şeyler duyan konuşucu, "şimdi" noktasında şaşırmasını karşı tarafa iletmiştir. "Fuzuli işgalmiş ha!" tümcesiyle Sadettin, "kıızgınlıkla karışık onaylamama" hissini iletirken "Bir de bunu demez mi?" tümcesi "Duymayı istemediğim şeyler duyduğum için şaşkınım" şeklinde okunmalıdır, Sadettin'in duyduklarının sorumluluğunu almak istemediği edimsel yaklaşımla okunabilir. Aynı zamanda tümce, söz dizimsel olarak evet-hayır soru yapılarına benziyor gibi görünür ancak edimsel düzeyde bunun cevap beklenmeyen bir sözce olduğu söylenmelidir. Tercih edilen *-mAz* biçimbirimi olumsuzluk ifade etmemektedir ve *ml* parçacığı sorgulama işlevinde değildir. Eylem ve iki biçimin birlikte kullanımı kişinin hazırlıksız zihnini işaretlemektedir.

3.2.4. eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki ml

Geleneksel yazında kipler, *Haber* ve *Dilek Kipleri* olarak ikiye ayrılırken istek bildiren *-A*¹⁸ biçimi, *Dilek Kipleri* altında değerlendirilir ve Türkçede istek, istek bildiren morfolojik işaretleyicilerin incelenmesi yoluyla ele alınmıştır. Kornfilt (1997, s. 371) ve Göksel, Kerslake (2005, s. 83-84) isteği, morfolojik biçimlerinin yanında kişi işaretleme tercihleri yönündeki farklılıklarıyla değerlendirmiştir. Aslan Demir (2007b, s. 88) ise *Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi* çalışmasında isteği: "morfolojik bir paradigma, yarı gramatikal bir yapı ya da bir

¹⁷ Konuşucunun kasıtlı olarak katılmaması→ mesafe etkisi→ bilgiyi; yeni, beklenmedik ve dolayısıyla 'şaşırtıcı' olarak sunmak (Aikhenvald, 2004: 209)

¹⁸ Türkçede istek bildiren *-A* biçiminin, *-gAy>-gA>-A* şeklinde bir gelişimden geçerek olduğu tahmin edilir (Erdal, 2004, s. 242).

söylem stratejisi değil; tüm bunlarla ifade bulan anlamsal içerik ya da değer” olarak açıklar ve *emir, istek, rica, yalvarmanın* üst katmanına *istemeyi* koyar. İsteği sadece kip oluşuyla değerlendirmenin yetersizliğine değinirken istek semantiğini ise şu şekilde tanımlar:

“İstek semantiği emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları, zaman zaman da gerçekleşme potansiyeli görece düşen dilekleri, arzu veya hayal edilenleri, ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılayan bir anlam alanıdır” (2007b, s. 88).

Korkmaz, isteğin bilinen işlevlerine ek olarak bu çalışmada şaşırma bildirimini görevinde kullanıldığını düşündüğümüz bir işlevinden söz etmiştir ve istek kipinin şaşkınlık ve beklenmedik sonuç işlevinde kullanımının; olumsuz soru yapısı ile yapıldığını dile getirmiştir (2009, s. 663). Çalışmamızın bu bölümünde, *eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI* diziliminin şaşırma bildirimini işaretleme görevinde kullanıldığını göstermeyi amaçlıyoruz.

(1) “*Bu kadar para veremeyiz” dedik, adam da bizim ne kadar verebileceğimizi sordu, 1.500 TL dedik. “O imkansız” dedi, o zaman biz gidelim diye kalktık, aaa “o zaman spor yapmayacak mısınız yani?” diye ukalalık yapmasın mı?* (TUD, Hakiki Muhabbet 2010)

2) *Düzce’de saat 23.00 sıralarında bir kaza yapmayalım mı?* (TUD, Sıradaki Kaymakam 1997)

Örnek (1)’de konuşucu “o zaman spor yapmayacak mısınız yani?” sözcüğüyle bir yandan bildirilen konuşmayı ileterek bilgi kaynağını işaretlerken bir yandan da “yapmasın mı?” sözcüğüyle şaşırma bildirimini işaretlemiştir. Aynı bağlamda kanıtsallık ve şaşırma bildirimini işaretlendiği görülmektedir ancak bilgi kaynağına bakılmaksızın konuşucunun yaşadığı olayla arasına mesafe koyduğundan söz etmek yanlış olmayacaktır. Aikhenvald (2004, s. 208-209) çalışmasında, “konuşucunun kasıtlı olarak katılmaması→ uzaklaşma etkisi→ bilgiyi yeni, beklenmedik ve dolayısıyla ‘şaşırtıcı’ olarak sunmak” yoluyla kanıtsallığın şaşırma bildirimini iletme işlevini vermiştir. Konuşucu 3. kişi ile yaşadığı diyalogu iletirken yaşadığı durumla arasına mesafe koymuş başka bir deyişle kendini durumdan uzak tutarak *eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI* kurulumu ile şaşırmasını işaretlemiştir.

Örnek (1) ve (2)'de *yap-* fiilinin aynı pozisyonlarda aynı işlevde kullanıldığı söylenebilir. Her iki örnek de konuşucuda şaşkınlık duygusuna neden olan olay/durum, *yap-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI* yapısı ile işaretlenmekte ancak tercih edilen kişi bakımından farklılık göstermektedir. Örnek (2)'de konuşucunun kendini olay anında konumlandığını ve yaşadığı kaza olayını muhatabına iletirken olayla arasına herhangi bir mesafe koymadığını söylemek mümkündür.

Daha önce de ifade edildiği gibi şaşırma bildirimimi kimi zaman kaplamında diğer duygusal durumları içerebilmektedir. Her iki örnekte de *yap-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI* yapısı kullanılmış ve söz dizimsel olarak işaretleyiciler aynı pozisyonda konumlanmıştır. Ancak örnek (1) şaşırma kaplamında “kızgınlık” duygusunu da barındırırken örnek (2)'de şaşırma temel anlam gibi görünmektedir. Bu farklılığın kişi tercihleri ve bağlam temelli olduğunu düşünmekteyiz. Ancak aynı şaşırma bildirimimi işaretleyicilerinin farklı kaplamalar da barındırabildiğini ifade etmeliyiz. Buradaki farklılığın da örnek (1) ve (2) özelinde olduğunu belirtmeliyiz.

3) *Kapıyı açınca Ali Beyi, başı ve yüzü kanlar içinde görmeyeyim mi?* (TUD, Sıradaki Kaymakam 1997)

Bağlamda görme duygusuna işaret eden kanıt, konuşucunun şaşırma bildirimimi işaretlemesine de yardımcı görevdedir. Bilgi kaynağını ifade eden kanıtlar, özellikle 1. kişi bağlamında, şaşırma bildirimimi kaplamına sahip olabilir (Aikhenvald, 2012, s. 435). Konuşucunun kapıyı açıp Ali Bey'i kanlar içinde gördüğü bağlam Aikhenvald'ın “hazırlıksız zihin” ifadesiyle analiz ettiği anlamsal değeriyle örtüşür. Duyusal yolla edinilen bilgi, konuşucunun hazırlıksız zihnine girerek şaşırma tepkisi vermesine neden olmuştur.

Göksel ve Kerlake (2005, s. 270) özellikle konuşulan anlatıda, bir aorist veya istek bildiren negatif fiil formuyla birlikte evet/hayır sorularının; bir olayı veya eylemi şok edici olarak sunmak için kullanıldığını belirtir:

Yepyeni şemsiyemi takside unut-ma-ya-yım mı?

İfade ettikleri durumu sınırlandırarak *eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI* yapısının konuşucunun şaşırmasını işaretlediğini dile getiriyoruz.

4) *Bavulu açtı, içinden, sade penye pijaması yerine, cart kırmızı, kalp desenli, iki karışık saten bir şort, bir çuval makyaj malzemesi, kendi spor ayakkabısı yerine yüksek topuklu taşlı terlikler, jean ve t-shirt yerine frapan, ince askılı siyah bir elbise, sırt çantası yerine ise dore, şıkırtılı bir çanta **çıkmasın mı!*** (TUD, Gökten Üç Hostes Düştü 2006)

Bağlamda kişinin beklentisine aykırı şekilde gerçekleşen bir durum söz konusudur. 3. kişilerde şaşırma bildirimi, anlatılarda “her şeyi bilen anlatıcı tarafından anlatılan bir karakterin beklenmedik bir gerçekleşmesini” ifade etmek için kullanılır. “Her şeyi bilen anlatıcı” ana karakterin tepkisini yansıtır (Aikhenvald, 2012, s. 442). Kişi, bavulu açtığında kendi sade eşyaları yerine hiç tarzı olmayan daha süslü eşyalarla karşılaşır. Yaşanan durum konuşucunun olgusal dünyasında yer edinmeyen bir durum olup hazırlıksız zihnini iletmeye yardımcıdır.

Bu bağlamda *yerine* sözlüksel işaretleyicisinin kullanımı önemlidir: “sade penye pijaması **yerine**, cart kırmızı, kalp desenli, iki karışık saten bir şort”, “kendi spor ayakkabısı **yerine** yüksek topuklu taşlı terlikler”. “Yerine” işaretleyicisi konuşucunun bir beklentisi olduğu ve o beklentinin farklı şekilde gerçekleştiğini işaretlemek amacıyla kullanılmıştır. Bağlamda kişi, beklentisinden farklı şekilde gerçekleşen duruma yönelik tepkisini ise *eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki ml* yapısıyla işaretleyerek şaşırma bildirimini iletmiştir.

Alcázar (2016, s. 4), Bask dilinde şaşırma bildirimini incelediği çalışmasında *ea* istek kipinin şaşırma bildirimi iletildiğini şu örnekle gösterir:

Ea zer gerta-tzen zaio-n! (Hadi bakalım şimdi ne olacak!)

Konuşucunun yakın gelecekte gerçekleşecek bir şey hakkındaki beklentisini istek kipi ile iletildiğini belirtir. Bu beklenti öncesi durum konuşucunun hazırlıksız zihnini yansıtmaktadır. Yukarıda incelediğimiz örneklere benzer bir yapının kullanılması konuşucuların hazırlıksız zihinlerini benzer yapılarla iletildiğini ortaya koymaktadır.

3.2.5. –mİş

Çalışmamızın 3.1.2. bölümünde –*mİş* detaylı olarak ele alınmıştır. Bu bölümde ise –*mİş*’ın “Hazırlıksız zihin” anlam alanını da işaretleyebileceği gösterilecektir. Öncelikle yerli ve yabancı alanyazında –*mİş*’ın çıkarım, duyma, sürpriz, hayranlık işlevlerinin incelendiği pek çok çalışmaya rastladığımızı söylemeliyiz. Bu sebeple çalışmamızın bu bölümünde –*mİş*’ın, daha

önce çok da üzerinde durulmayan başka bir işlevinden bahsetmek istiyoruz: rüya anlatımı ve masallarda *-mİş* kullanımı.

(1) *Rüyamda eşimi aldatmışım ve başkasından hamile kalmışım.* (TUD, forum-rüya yorumları 2010)

(2) *Merhabalar rüyamda kına gecem varmış benim.. Kırmızı tuvalet giymişim..* (TUD, forum-rüya yorumları 2010)

Konuşucu, kendini bilinçli olarak yapmayı seçmediği bir şeyi yaparken bulursa veya kontrol dışı bir durum gerçekleşiyse bunu çeşitli şekillerde dile yansıtabilir. Yukarıdaki örnekler *-mİş*'in rüya anlatılarında da kullanılabileceğini göstermek amacıyla verilmiştir. Aksu-Koç, Ögel-Balaban ve Alp (2009, s. 13) *-mİş*'in; deneyimin, doğrudan olsa da beklenene aykırı olduğu ve deneyimin farklı bir bilinç alanına ait olduğu rüya anlatılarında şaşırma bildirimini işaretlemek amacıyla kullanılabileceğini belirtir. Örnek (1)'de anlatıcı, rüyasında eşini aldattığını ve hamile kaldığını doğrudan görmesine rağmen bilinç sınırları içerisinde olmayan bu yeni durumu *-mİş* biçimiyle işaretler. "Rüyamda eşimi aldattım ve hamile kaldım" önermesini söylemesi durumunda *-dİ* biçimi; anlatıcının beklentisi sınırları içerisinde, olgusal dünyasına aykırı olmayan bir düşüncesini iletirdi. Ancak *-mİş* biçiminin kullanımı kendini olaydan "psikolojik olarak uzak hissettiğini" (bk. Slobin ve Aksu-Koç, 1982) ve yaşanan olayın sorumluluğunu üstlenmek istemediğini göstermek için kullanılmıştır. Benzer şekilde örnek (2) de anlatıcının hazırlıksız zihninde meydana gelen olayları içerir. (2)'de anlatıcının, "kına gecem varmış" önermesinde kullandığı *-mİş* biçimi "kına gecesinin olmasını bekleliyordu, bu duruma şaşırıldı" yorumunu yapmamıza sebep olur. Anlatıcı uyku durumunda yaşadığı bilinç değişikliği ile kendi sözleri arasındaki mesafeyi *-mİş* biçimi ile işaretlemektedir. Mesafe kavramında olay veya durumu tahmin etmeme söz konusudur. Benzer şekilde *-mİş* biçimi konuşucunun şaşırma bildirimini iletmektedir.

Slobin ve Aksu-Koç (1986, s. 164): "Hazırlıksız zihinlere giren olaylar *-mİş* tarafından kodlanır. Bir kişinin asla tam olarak hazırlanamayacağı olaylar, her zaman normal zihinsel kümesinden bir şekilde uzak olan olaylar vardır. Bunlar, gerçek dışı veya başka bir dünyaya ait olan olaylardır ve Türkçenin özel bir alanıdır" ifadesiyle yukarıdaki örneklerin de gösterdiği gibi *-mİş* biçiminin rüya anlatı dilinde ortaya çıkmasının sebebinin açıklanmışlardır. *-mİş*'in şaşırma

bildirimi işaretleyicisi olarak masal anlatılarında da ortaya çıkabileceğini göstermeyi amaçlıyoruz.

(4) *Evvel zaman içinde kalbur saman içinde bundan yıllar önce bir tilki yaşamış. Bu tilki de gelmiş geçmiş diğer tilkiler gibi tavuk yemeyi çok severmiş. Nasıl olmuşsa olmuş ve bizim tilki ormana yakın olan çiftlikten üç tavuk aşırmayı başarmış.* (TUD, Gonca 2009)

(5) *Bir varmış bir yokmuş, yeryuvarlağının uzak bir köşesinde bir ülke varmış. Günün birinde bu ülkeye bir canavar dadanmış.* (TUD, Güneşe Vurgun Çocuk 1989)

–*mİş* biçimini masalarda inceleyen Zeyrek (1990, s. 83) –*mİş*’ın masallardaki temel görevinin masalın arka planını oluşturan bilgileri sağlamak olduğunu söyler ve açıklar: “Masal dünyasının gerçek dünyadan psikolojik uzaklığını, masal olaylarının olağanüstü ve gerçekdışı özellikleri olduğunu dile getirmek, masalcının zaman sıralı olayların dışına çıktığını belirtmek veya masal olaylarının bittiğini, masal dünyasının yok olduğunu göstermek”. Yukarıdaki iki örneğin de ortak noktası –*mİş* biçiminin kullanılmasıdır. Burada –*mİş*’ın zaman veya aktarım işaretleyicisi yerine, “masal dünyasının gerçek dünyadan psikolojik uzaklığını” hesaba katarak şaşırma bildirimi işaretleyicisi olarak kullanıldığı işlevini göstereceğiz. –*mİş*’ın tüm kullanımları temelde bilinç sınırındaki, dolaylı olarak öğrenilen veya anın zihinsel kümelerine hemen asimile edilemeyen durumları işaretlemek içindir (bk. Slobin ve Aksu-Koç, 1982). Geleneksel anlatılar olarak masalarda, dilden dile aktarılırken –*mİş* biçiminin tercih edilmesi normal görünmektedir. Bu, –*mİş*’ın bildirilen konuşmayı işaretleme işlevinden de gelmektedir. Ancak örneklerle vurgulamak istediğimiz hazırlıksız zihinlere giren beklenmeyen olayların da –*mİş* ile işaretlenebildiğidir.

Bir hikaye anlatırken, ne olacağını açıkça bilen bir anlatıcı, dinleyiciye bunu vurgulamak için bir olayı şaşırtıcı (beklenmedik veya desteklenmeyen) olarak işaretleyebilir (bk. Sahoo ve Lemmens, 2017). Örnek (4)’te anlatıcı, “bir tilki yaşamış ... tavuk yemeyi çok severmiş” ifadeleri ile okuyucu veya dinleyiciyi olaya hazırlamak için –*mİş* biçimini kullanmıştır ve buralardaki işlevi hazırlama işlevidir. Ancak devamında gelen “...bizim tilki ormana yakın olan çiftlikten üç tavuk aşırmayı başarmış” ifadesi anlatıcının; tilkinin tavuk aşırmayı başaramayacağını düşündüğü ve başarmış olmasından kaynaklanan şaşırmasını –*mİş* biçimiyle işaretlediğinin göstergesidir. Örnek (5)’de de “Bir varmış bir yokmuş, yeryuvarlağının uzak bir köşesinde bir ülke varmış” tekerlemesinde kullanılan –*mİş* biçiminin şaşırmayı işaretlediğini

düşünmüyoruz. Bu ifadelerdeki *-mİş* kullanımının hazırlama işlevi ile ilgili olduğu açıktır. “Günün birinde bu ülkeye bir canavar dadanmış” önermesi ise anlatıcının zihinsel olarak hazırlanmadığı bir durumun gerçekleştiğini sezdirmektedir. Anlatıcı, hazırlıksız yakalandığı bu durumu okuyucu/dinleyiciye iletirken *-mİş* biçimini tercih etmiştir.

Watters (2002, s. 294) Kham dilini incelediği çalışmasında “Bit ve Pire” masalından örneklerle şaşırma bildirimini işaretleme görevinde kullanılan “bildirilen konuşma işaretleyicisi”den bahseder:

ho-kin te tə-cha te ŋa-ryã: ŋah-da zə hu-ke.

o-kəre: -wo-ye kã: u-zyu-wo oleo. (MIR)

‘Then one day my friend (the louse) arrived home ahead of me.

(It turns out that) out of hunger he ate the food.’ (Sonra bir gün arkadaşım (bit) benden önce eve geldi. (Görünüşe göre) açlıktan yemeği yemiş.)

Watters “bit’in eve gelmesi” olayının beklenen, “yemeği yemesi” olayının ise beklenmeyen durum olduğunu belirtir ve ikinci olayın konuşucunun tahmin edemeyeceği bir olay olduğunu bu sebeple de şaşırma bildirimini işaretleyicisi aldığını düşünür.

Söylenmesi gereken, her iki dilin de bilinen işlevi “bildirilen konuşma işareti” olan işaretleyicilerinin işlev genişlemesine uğrayarak şaşırma bildirimini işareti olarak kullanıldığıdır. Bu da dillerin benzer metinlerde benzer işaretleyicilerle aynı kategoriyi işaretleyebildiği tespitini yapmamıza sebep olmaktadır.

3.3. Karşıt Beklenti

3.3.1. nasıl eylem-(X/A)r, -mAz

Nasıl sözcüğünün gelişimi, *ne?* soru sözcüğünün ve Arapça *aşl* sözünün birleşmesi ile “ne+aşl>ne asıl>nasıl?” (Erdal, 2004, s.123 ; Korkmaz, 2009, s. 395 ; Emre, 1945, s. 37) şeklinde bir fonetik yolla açıklanır. Sözcüğün bulunduğu tümce içinde soru sıfatı veya soru zarfı olarak kullanımı kabul gören işlevidir. Kerslake ve Göksel (2005, s. 265), *nasıl* soru sözcüğünün; bir eylemin nasıl gerçekleştirildiğini sorgulayan sorularda kullanıldığını ayrıca cümleleri birbirine bağlarken bir tanımlama tümlecisi (subject complement) olarak ortaya çıkabildiğini

belirtirler. Bunlara ek olarak *nasıl oldu da/nasıl olmuş da/nasıl oluyor da* gibi söz öbeklerinde kullanılabildiği gibi ünlemlerde de ortaya çıkabildiğini ifade ederler.

Bir dizi çalışmada, *ne* ve *nasıl* soru sözcüğünün ünlem görevinde kullanıldığını ifade eden örneklere yer verilmektedir: *Ne güzel bir yer!* ‘What a beautiful place this is!’, *Oh, nasıl güldük!* ‘Oh, how we laughed!’ (Kerslake ve Göksel, 2005, s. 125); *O nasıl güzel!* ‘Comme elle est belle!’ Moutaouakil (2005, s. 356). Bu çalışmaların birleştiği nokta, soru sözcüğü kullanılarak yapılan ünlem ifadelerinin vurgulama yoluyla sorulardan ayırt edilebildiği olmuştur. Bu bölümde verilecek olan örneklerde *nasıl* sözcüğü, sorgulayıcı görevinde değil; soru bildirimini taşımayan bir ifade biçiminde değerlendirilecektir. *Nasıl eylem-(X/A)r, -mAz* kurulumu ile de şaşırma bildirimini işaretlenebildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

(1) Yıllardır aranan Toros Canavarı’nın evin babası olduğu ortaya çıkar ve baba hapse girer. Gazeteciler aynı gün ailenin evine giderek baba ile ilgili sorular sorar:

2. GAZETECİ: *Haberiniz yok mu?*

METİN: *Neden?*

3. GAZETECİ: *Duymamışlar demek ki... Ama nasıl olur?* (TC, 1965, s. 71)

“İlk elden veya görsel olmayan bir kanıt, ilk elden deneyimin sonucu konuşucunun veya katılımcının beklentilerine aykırıysa ve kontrollerinin ötesinde ise şaşırma bildirimini ifade edebilir” (Aikhenvald, 2015, s. 22). Bağlamda gazetecilerin kontrolünün ötesinde gelişen habersiz olma durumu 3. Gazeteci’nin karşıt beklentisini işaretlemiştir. Gazeteci, beklentisi ile o an edindiği bilgi arasındaki tezatlığı *nasıl ol-(X/A)r* yapısıyla dile getirir. “Konuşurun hakkında bilgi sahibi olmadığı, merak ettiği, şüphe duyduğu veya sorguladığı olay ve durumlar soru zarfları ile ortaya konmaya çalışılmaktadır” diyen Hirik (2015, s. 1378-1379) *nasıl* zarfının hayret, merak, şaşkınlık gibi kip alanlarına işaret edebileceğini gösterir ve bilgi kipi altında değerlendirir. Çalışmamızda *nasıl* sözcüğü “olasılık dışı olma, beklenenin tersine bir durumla karşılama” anlamları çerçevesinde değerlendirilir. Beklenmeyen durum karşısında kişi, kendi kendini sorguladığı için bunu dile yansıtırken soru yapısını tercih etmesi olağandır. Bu yapılarda vurgu ve tonlama da önem taşır. Bağlamda 3. Gazeteci, *nasıl* soru sözcüğüyle kurduğu sözcede karşıdan cevap almayı beklememektedir. Aikhenvald (2012, s. 474) da Magar, Kanton ve !Xun dilinde şaşırma bildiriminin karşı taraftan cevap almayı beklemeyen retorik soruların işareti

olarak kullanılabileceğini örneklendirmiştir. Soru yapısı, eylem ve aorist kullanımı kişinin şaşırma bildirimini iletmede rol üstlenebilmektedir. Soru yapısı taşıyıp sorgulama işlevi olmayan benzer bir örneğe TUD’da rastlanmıştır:

(2) *Melek Hala kahkahalarla gülmüş, “Nasıl olur, Nihal daha evlenmedi mi? Ben eve girip çıkan o çocukla evli zannediyordum.* (TUD, Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın 1991)

Bu bağlamda bilişsel bir eylem olan *zannet-* eyleminin kullanılması dikkat çekicidir. Turan, Aslan ve Corga (2004, s. 151-152) *san-* (suppose) ve *zannet-* (suppose) eylemlerini birbirine benzeterek: “Birinci kişi ekleriyle birlikte tümleçteki önermenin doğruluğuna ilişkin kesinlikten kaçınma ve ikinci kişi ekleriyle kullanıldığında tümleç önermesini gerçek-dışılığa kaydırma yorumu vardır” tespitini yaparlar. *Zannet-*, önceki bilginin şu anda doğru ya da mevcut olmadığına dilsel bir kanıtı niteliğindedir. “Benim için üzölmüş, ağlamış, uykusuz geceler geçirmiş. Oysa ben hep onu bana kayıtsız zannetmişim.”(TUD, Gece Sesleri 2004) örneğinde tümleçte kullanılıp kullanılmadığına bakılmaksızın 1. kişi eklerinin aracılığıyla “Bana karşı kayıtsız değölmüş” okuması yapılabilir, benzer şekilde: “Tam öldüğümü düşündükleri anda dirildim. Hiç uyanamayacağım zannetmişim.”(TUD, Ahdım Var 1994) örneğinde “Ama uyandım” okuması yapılabilir. Konuşucu; olgusal durumu gördüğünde, öğrendiğinde kendi bilgisine atıfta bulunarak bilgisinde düzeltme yapmaktadır. *zannet-* eylemini kullanarak bu düzeltmeyi sağlamıştır. Yukarıdaki bağlam beklentileri ihlal eden böylece şaşırma bildirimine yol açan bir yorum alır. Melek Hala, zihnindeki bilgiye dayanarak Nihal’in daha evlenmemiş olmasından doğan şaşkınlığını *nasıl* soru işaretleyicisi, *eylem* ve $-(X/A)r$ yapısını kullanarak iletir.

(3) “*Nasıl gerçek olmaz, kendi gözlerimle gördüm.*” (TUD, Taif’te Ölüm 1999)

Nasıl soru parçacığının ardından gelen *eylem* ve $-mAz$ kullanımı ile yine, karşıt beklentiye işaret eden anlam alanı yansıtılmıştır ve kaplamında “hayal kırıklığı” bulunmaktadır. Aikhenvald (2012, s. 463), zaman kategorilerinin, konuşucuya beklenmedik sürpriz ve bilgi ile ilgili alt tonlar iletebileceğini ve Hintçe/Urducadaki aorist kullanımının konuşucunun sürprizini ifade edebileceğini belirtir. Türkçedeki aorist kullanımı için ise durum biraz farklıdır. Konuşucunun mevcut bilgisi ve yeni bilginin zıt düşmesi, yeni bilgiye yönelik şaşırma gibi durumları bildirmede *nasıl eylem* yapısıyla birlikte *aorist* tercih edilir. Hintçe/Urducadaki gibi sürpriz anlam alanını işaretleyen aorist yapıya ise korpusumuzda rastlanmamıştır.

Clauson (1972, s. 331), “*bol-* ‘olmak, (bir şey) olmak’, bir durum değişikliğini ima eder” şeklinde tanımlar ve geçirdiği fonetik değişimi açıklar. Erdal (2004, s. 322) ise *bol-*’un bir çeşit kopula olduğunu belirtir ve “öznenin, söz konusu olay sırasında veya söz konusu olayla ilgili olarak bir değişiklik veya dönüşüm geçirdiğini ima eder (xagan bol-)” ifadesi ile düşüncesini sunar ve olgunlaşmak, büyümek anlamları olduğunu da ekler. Örneklerimizde *ol-*’un kullanımı Clauson’un ifade ettiği gibi bir durum değişikliğini göstermektedir.

Erdal (2004, s. 256): “Şimdiki veya gelecek zamanda *bol-* ‘olmak’, yeni durumlara geçiş tanımlar ve eylemi bir sürecin doruk noktası olarak sunar” demektedir. *Ol-* ve *aorist* yapısının durum değişikliğini ifade ettiğini ancak bir tamamlama göstermediğini söylemeliyiz. Örnek (1), (2) ve (3)’ün ortak noktası, eylem olarak *ol-*’un tercih edilmesi gibi görünmektedir. *Nasıl ol-* (*X/A*)*r*, *-mAz* diziliminin şaşırma bildirimi gösterebileceği sunulmuştur ancak rastladığımız örnekler *ol-* eylemi ile sınırlı değildir. Aşağıdaki örnekler *ol-* eyleminden başka eylemlerin de aynı yapıda kullanılarak şaşırma bildirimi ilettiğini gösterecektir:

(4) Erkek, Kadın’a önceki evliliğinin sıkıntılı başladığından bahseder:

KADIN: *Bunu bir mutsuzluk nedeni yapmadın herhalde?*

ERKEK: *Nasıl yapmam!* (MÇ, 1975: 223)

Bağlamda Erkek, önceki evliliğinin sıkıntılı başladığından bahsetmiştir ve buna rağmen Kadın’ın, bunu mutsuzluk nedeni yapıp yapmadığını sorması, Erkek’in beklentisinin zıttına bir durumdur. Aikhenvald (2004, s. 197) şaşırma bildirimi ifadelerinin genellikle 1. kişilerde ortaya çıkabileceğini ifade eder. Örnek (4)’te de konuşucu, kendi ağzından şaşırmasını iletmektedir. Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise konuşucunun, muhatabın sözlerinden aktarım yaparak şaşırma bildirimi tepkisi vermesidir. “... *yapmadın herhalde?*” sorusu üzerine “*Nasıl yapmam!*” tepkisi aynı önermenin aktarımını gösterirken aynı zamanda da Erkek’in karşıt beklentisini ortaya koymuştur. Bağlamda olumsuz bir durumdan bahsedilirken konuşucunun “*Nasıl yaparım*” gibi bir cevap vermesi dilsel olarak aykırı sayılabilir. *Nasıl eylem-mAz* kullanımı bu bağlamda olumsuz durum için ideal görünmektedir.

(5) MAVİŞ: *Bunun böyle olmadığını kanıtlarım size. İnsanlar aslandan korkuyor.*

K. KANAT: *Saçmalıyorsun, biz kelebekler bile aslandan korkmazken insanlar nasıl korkar.* (TUD, Sevgi Çiçekleri 2006)

Örnek (4)'te aktarım yapmanın şaşırma bildirimini işaretlemeye yardımcı olduğu gösterilmiştir. Örnek (5)'te de bu duruma benzer bir örnek verilmiştir. Bağlamda Maviş'in "insanlar aslandan *korkuyor*" bildirimine karşılık K.Kanat'ın "... nasıl *korkar*" tepkisi önermenin aktarıldığının işaretidir. Dikkat çeken bir nokta ise konuşucunun, şaşkınlık anında karşı tarafın sözlerini veya kendi sözlerini tekrarlıyor olabileceğidir. Bunun nedeni bilişsel bir çalışmanın sonunda bulunabilir. Dilsel verilerle ilgilendiğimiz çalışmamız için durumun benzer örneklerine korpusumuzda rastlanmıştır:

KADIN: "*Sustur şu piçi!*" diye bağırdı.

ERKEK: *Ne diye bağırdı ne diye?* (MÇ, 1975, s. 198)

Melda, karşısında Sadun'u görmeyi beklemez:

MELDA: *Sen! Sen!* (FE, 2020, s. 51)

Konuşucunun bilinçli veya bilinçsiz yaptığı tekrarlama eyleminin, şaşırma bildirimini pekiştirme amacı taşıdığı kanaatindeyiz.

Şaşırma bildiriminin bağlama bağlı olarak kaplamında başka anlamlar sezdirebileceğini ifade etmiştik. K.Kanat, insanları kelebeklerden üstün görmekte ve kelebeklerin bile aslandan korkmadığını, bu durumda insanların aslandan korkmasının saçma olduğunu düşünmektedir. Maviş'in insanların aslandan korktuğunu söylemesi üzerine K.Kanat "nasıl korkar" önermesi ile karşıt beklentisini yansıtmıştır. Örnek (5)'te K.Kanat'ın, Maviş'in sözlerini onaylamadığı açıktır ve temel anlam şaşırma olmakla birlikte "onaylamama" sezdiği de görülebilir.

(6) AKİF: *Benim bir şeye ihtiyacım yoktu ki...*

NURİYE: *Yok muydu? Aman abi nasıl söylersin bunu? Bütün yıl mektebe paltosuz gidip geldin.* (TUD, Bir Hilal Uğruna 1991)

Bu bağlamda birden fazla işaretleyici bulunmaktadır ancak *nasıl eylem-(X/A)r, -mAz* yapısı incelendiği için bir işaretleyiciye odaklanılmıştır. Örnek (6)'da Akif'in paltoya ihtiyacı olduğu düşüncesinde olan Nuriye, doğrudan veya dolaylı olarak bu bilgiye ulaşmış olabilir.

Kanıt kaynağına bakılmaksızın Nuriye'nin duyduğu “Benim bir şeye ihtiyacım yoktu ki...” tümcesi önceki bilgisi ile örtüşmemektedir. Nuriye, edindiği bilgi ile önceki bilgisi arasındaki zıtlıktan doğan şaşırma duygusunu *nasıl eylem-(X/A)r* yapısı ile işaretlemiştir. Hint/Urdu dilinde şaşırma bildirimini incelediği çalışmasında Montaut (2006, s. 5) şöyle bir bağlam verir:

Bağlam: Evli bir çift ve on beş yaşındaki oğlu, uzun bir süre sonra eski arkadaşlarını ziyaret eder. Arkadaşları, küçük bir çocuk olarak tanıdığı arkadaşlarının oğlunu neredeyse tanıyamaz:

Are! kitnâ baRâ ho gayâ! (Vay be! Nasıl uzun olmuş!).

Montaut, bu örneği beklenmedik bir gerçek ya da durumla karşı karşıya kalan konuşucunun aoristi kullandığını ifade edebilmek için vermiştir. Dikkate değer bir başka biçim ise *kitnâ* (nasıl, how) nın kullanımı olmalıdır. Bağlamda konuşucu bu biçimi, oğlanın uzunluğunun beklentisini aştığını ifade etmek için kullanmıştır. Bir soru sözcüğü olan *kitnâ*, Türkçede olduğu gibi soru anlamı taşımayan bir soru sözcüğü görevinde bulunmaktadır. Dillerin benzer anlamları ifade edebilmek için benzer dilsel yapıları kullandığı bir kez daha gösterilmeye çalışılmıştır.

3.3.2. ne demek

Tarihi dönemlerden beri kullanımı bilinen *ne*¹⁹ biçimi Türkiye Türkçesinde genellikle, soru zamirleri, soru sıfatları ya da soru zarfları kategorilerinde incelenmiştir. Korkmaz (2009: 444, 394, 523) *ne* biçiminin, insan dışında kalan canlı ve cansız varlıklarla nitelik için kullanılan soru zamiri; nesnenin ne olduğunu, durumunu soran ve *hangi* anlatımı taşıyan bir soru sıfatı; fiildeki oluş ve kılışı çeşitli yönlerden soru yoluyla belirleyen soru zarfı görevinde kullanıldığını belirtir. Çalışmamızda *ne* biçiminin bilinen temel anlamlarının dışında şaşırma bildirimini işaretleyicisi olarak kullanımı ele alınacaktır.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi karşılaştırmalı epistemik kiplik işaretleyicileri ile ilgili çalışmasında Üzüm (2019a, s. 471-472), “demak (demek)” ifadesinin bir delilin varlığını ve konuşucunun çıkarımını bildirdiğini ifade etmektedir ve yapının epistemik kullanımında “duyduklarımdan, gördüklerimden ben bu çıkarımı yapıyorum” anlamına geldiğinin üzerinde durmaktadır buna ek olarak işaretleyicinin, Türkiye Türkçesinde; Özbek Türkçesinde olduğu gibi

¹⁹ Tekin Talat (2016), Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları.

başta ve sonda bulunabileceğinden bahsetmiştir. Bu çalışmada, işaretleyicinin söz dizimindeki yerinden ve epistemik yaklaşımından değil, *ne demek* diziliminde kullanıldığında şaşırma bildirimini işaretliyor oluşundan söz edilecektir.

(1) *Sürüyoruz, ekiyoruz, zamanı geldi mi biçiyoruz.*

- *Bu işleri yapmazsanız olmaz mı?*

- *O ne demek, bu bizim ödevimiz. Ödevimizi yapmazsak insanlar ne yer ne içer?* (TUD, İlköğretim Türkçe 3 Ders Kitabı 2008)

(2) Leman, Sadettin'in ilacının patentini çıkarması üzerine bir teklifle gelir:

LEMAN: *Dinle beni hemen çıkartacaksın. Nene lazım senin ayol. Sermayesini biz üzerimize alıyoruz.*

SADETTİN: *Sağ ol Leman Hanım ama istemem artık.*

LEMAN: *Ne demek istemem. O kadar uğraştın bir ilaç keşfettin. İki kişiyi de şifayab ettin. Niye cümle âlem faydalanmasın?* (FE, 2020, s. 85-86)

Örnek (1)'de konuşucunun "Bu işleri yapmazsanız olmaz mı?" soru bildirimini duymayı beklemediğini düşünmekteyiz çünkü muhatabına "O ne demek" ifadesini kullandığına göre bilgi, arka planında bulunmamaktadır. Sözcüde geçen "O" ifadesi konuşucunun, tepki göstereceği önermeyi temsilen tercih ettiği bir ifadedir. "O" diyerek "Bu işleri yapmazsanız olmaz mı?" önermesini kısaltmış ve *ne demek* işaretleyicisiyle önermeye karşı bir şaşırma bildiriminde bulunmuştur. Örnek (2)'de ise Sadettin'in "istemem" ifadesi Leman için şaşkınlık yaratan temel unsurdur. Leman, Sadettin'in "istemem" önermesini kopyalayarak *ne demek* işaretleyicisi yardımıyla soru bildirimini gibi görünen ancak cevap almayı beklemediği bir yapı oluşturarak şaşırma bildirimini iletmektedir.

Türkçede soru yapıları *Ne-sözcükleri* (Wh-phrase²⁰) veya *ml* parçacığı yardımıyla kurulabilir. Örneklerde *demek* işaretleyicisini cümlelerden çıkarmamız durumunda örnek (1) için "O ne" ifadesi; örnek (2) için "Ne istemem" ifadesi, konuşucuların bilmediği şey hakkında soru sözcüğü kullanarak cevap almayı beklediği soru cümleleri olur. Ancak örneklerde "o ne demek"

²⁰ bk. Wh- phrase Göksel ve Kerslake, 2005, s. 259-267.

ve “ne demek istemem” yapılarını kullanan konuşucular, bildiği şey hakkında soru sözcüğü kullanarak şaşırma bildirimini işaretlemesi yapmaktadır. Dikkat çeken bir başka nokta ise *ne demek* işaretleyicisinin cümledeki pozisyonudur. Örnek (1)’de işaretleyici, önermenin arkasından gelmekte; örnek (2)’de ise önermeden önce gelmektedir ve her iki durumda da şaşırma bildirimini işaretleyebilmektedir. Bu durumda işaretleyicinin söz dizimindeki yerinin şaşırma bildirimine herhangi bir etkisinin olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ne demek yapısı şaşırma bildirimini işaretlemekle birlikte bazı bağlamlarda kaplamında çeşitli diğer duygusal tepkileri barındırabilir. Aşağıda verilen örnek böyle bir bağlamdır:

(3) *Pek bir şey bilmiyoruz efendim. “Müdür yine öfkeleni. Ne demek bir şey bilmiyoruz!” diye bağırdı. “Ne demek pek bir şey bilmiyoruz! Çok şey biliyoruz efendiler, çok! (TUD, Vatandaş Abuzer 1992)*

Bireyler kendilerini, kişiliklerini, duygularını anlatma yolunu, içinde buldukları toplumsal ortamın özelliklerine göre belirlemekte ve buna göre dilsel ögeler seçmektedir (bk. Külebi 1990). Bu bilgiyle birlikte pragmatik yaklaşımdan bir kez daha bahsetmeliyiz. Şaşırma bildirimini ifadeleri pragmatik yorumlar alabilir ve bağlama göre çeşitli kaplamalar edinebilir. Örnek, Aikhenvald (2012, s. 470)’ın “şaşırma bildirim kaplamı genellikle 1. kişi bağlamlarında ortaya çıkar” tespitini destekler nitelikte bir örnektir. Verilen örnekte “Pek bir şey bilmiyoruz efendim” ifadesi, 1. kişinin karşıt beklentisini iletmeye yardımcı olacak bir önermedir. Diğer örneklerde de sözü edildiği gibi konuşucu, asıl şaşkınlık yaratan önermeyi kopyalayarak *ne demek* işaretleyicisini kullanmıştır ve bağlamdan yola çıkarak şaşırma bildiriminin kaplamında “kırgınlık”a da yer verdiği söylenmelidir.

Pragmatik anlamlar bazı durumlarda birbirinden kesin çizgilerle ayrılamaz (bk. Aslan Demir, 2014). Konuşucunun mimikleri, tonlaması, bağlam gibi etkenler hangisinin birincil olduğunu belirlemekte rol oynamaktadır. Beklenmeyen duruma yönelik şaşkınlık ya da kırgınlık işaretlenebilir, birincil görünen anlam öznel yargılara bağlıdır. Bu bağlamda “Müdür yine öfkeleni” ifadesinin kullanılması bizi kırgınlığın birincil anlam olduğunu düşünmemiz yönünde güdülemektedir.

(4) LEMAN: *Zahmet oluyor size her gün.*

SADETTİN: *Ne demek. Hem size, hem tıbbı hizmet. İnsan araya araya bulur.* (FE, 2020, s. 23)

(5) ÜNAL: *Ben heykeltraşlık tahsili yapmak istiyorum. O, hayrül halefim olacaksın diye tutturmuş.*

MELDA: *Ne demek yani. Kalfa filan mı?* (FE, 2020, s. 37)

Örnek (4) ve (5)'in verilmesinin sebebi, *ne demek* işaretleyicisinin yukarıdaki örneklerden farklı kullanımlarının da olabileceğini göstermek içindir. (4)'te Sadettin, “ne demek”i nezaket ifadesi olarak kullanmışken (5)'te Melda ‘hayrül halef’in anlamını öğrenmek için soru bildirimini görevinde kullanmıştır. Kraus (2018, s. 76) şaşırma bildiriminin, konuşucunun; bir söylemde ihlal edilen beklentilerini ve bilginin mevcut bağlamla ilgili görüşlerine nasıl entegre edildiğini ifade eden işaretler olduğunu belirtir, örnek (4) ve (5)'in, diğer örneklerden semantik ve pragmatik düzlemde bu açılardan ayrıldığını ifade ederken işaretleyicilerin uygun bağlam etrafında şaşırma bildirimini iletildiğini hatırlatmak isteriz.

3.3.3. ne eylem–mA+sI (be)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *ne, nasıl* gibi soru sözcükleri şaşırma bildirim yapılarında sorgulama görevinde kullanılmamaktadır. Bu tür yapıları kullanan konuşucu, beklediği cevaba yönelik şaşırmasını değil; yaşanan durumun/olayın beklenmedikliğine yönelik şaşırmasını iletmektedir. 2.1.3. Karşıt beklenti bölümünde verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere karşıt beklentide alıcının konuşucu durumuna geçtiği ve alıcı durumundayken bildirilen yargıya yönelik karşıt görüş bildirdiği görülür. Aşağıdaki örneklerde de konuşucular inanmamayı ve karşıt görüşte olduklarını ifade ederler.

(1) - *Hakan yine mi dışın ağrıyor? Şişmiş biraz sanki.*

- *Ne şişmesi be!*

- *Gerçek şişmiş.* (TUD, Günlük Konuşma 2011)

Alay etme, küçümseme, sevgi, şefkat, mutluluk, yöneltme, teşvik gibi görevleri²¹ olan *be* ünleminin, bu görevlerinin yanında edimsel düzeyde ele alındığında, bulunduğu önermede kuvvetlendirme görevinde kullanıldığı görülebilir. Örnek (1)'de “ne şişmesi” konuşucunun dışının şiş olduğu yargısına yönelik şaşırmasını işaretlerken *be* ile şaşırma bildirimini

²¹ bk. Korkmaz 2009.

kuvvetlendirmektedir. *Be* işaretleyicisi kullanılmadan da şaşırma bildiriminin iletilebileceği aşağıdaki örnekler yoluyla görülebilir.

(2) “*Coco nasıl düştün o havuzun içine?.. Yoksa yine uyudun mu?*” *Sırma*’nın da yardımıyla havuzdan çıkan *Coco* söyleniyordu: “*Ne uyuması?.. Ne düşmesi?.. Ben uzaydan geliyorum! Ama buna Sırma’yı nasıl inandıracağım?*” (TUD, Seni Seviyorum *Coco* 1994)

(3) *Güvener*: “*Dedim ki böyle söylüyorsun ama ben seni de seviyorum. Dedi ki ‘Siz işte insanları böyle kandırıyorsunuz. Ne sevmesi! Devletin altını oyuyorsunuz.’*” (TUD, Aktüel 2007)

Her iki örnekte de konuşucuların içinde buldukları duruma/olaya yönelik bir varsayımı vardır. Örnek (1)’de *Coco*, uyumamış ve havuzun içine düşmemiştir ancak muhatabından duyduğu “*Coco nasıl düştün o havuzun içine?.. Yoksa yine uyudun mu?*” ifadeleri *Coco*’nun beklentisine zıt düşmektedir. Bu zıtlıktan kaynaklanan şaşırmasını *ne eylem-mA+sI* söz dizimsel yapısı ile işaretlemiştir. Öte yandan, örnek (2)’de *Güvener*’in “*seni de seviyorum*” ifadesine karşılık konuşucu “*ne sevmesi*” diyerek bağlamda sevildiğini düşünmediğine yönelik varsayımını sezdirmektedir. Karşıt beklentisini *ne eylem-mA+sI* yapısı ile işaretlemiştir.

Şaşırma bildiri yapıları bulunduğu önerme dahilinde kaplamında şaşırmadan başka anlam alanlarına da yer verebilmektedir. Örnek (2)’de *Coco* peş peşe benzer işaretleyicileri kullanarak şaşırma bildirimini kuvvetlendirmektedir ve temel anlamın şaşırma olduğu düşündürmektedir. Önermenin kaplamında “*telaş*” anlam alanına da yer verdiği söylenmelidir. Örnek (3)’te ise önermenin kaplamında “*kızgınlık*” bildirildiği görülebilir.

3.4. Ani Keşif, Ani Açığa Çıkma veya Gerçekleşme

3.4.1. ha

Türkçede *ha* parçacığının kullanım alanları çeşitlilik göstermektedir. Deny (1941, s. 682-685) ünlem, edat, zarf gibi görevlerde kullanılabileceğini açıklar. Çalışmasında pekiştirme, sonradan farkına varma, hatırlama, bir şeyi muhatabına gösterme, ihtar, tavsiye gibi işlevlerde kullanıldığını örneklendirir. “*ha şimdi anladım*” örneği ile bir şeyin sonradan farkına varma işlevini değerlendirir. Korkmaz (2009, s. 1150-1172) ise çalışmasında *ha*’yı ünlem olarak ele alır ve parçacığın alay etme, küçümseme; beğenme, takdir; hatırlama; kızgınlık, sitem, öfke, nefret; süreklilik; karşı çıkma, tehdit; pekiştirme işlevlerinin üzerinde durur. Hüseyin Rahmi

Gürpınar'dan alıntı yaptığı örneği çalışmamızın bu bölümü için önemlidir: “Ha... az kaldı unutuyordum. Hasan güveyi girdiği gece kendisinden şunu sordum” (2009, s. 1157). Bu örneği ile hatırlama işlevini gösterir.

Deny ve Korkmaz'dan alıntı yaparak göstermeye çalıştığımız örnekler Aikhenvald'ın şaşırma bildiriminin semantik alanını çizdiği beş değerden “ani keşif, ani açığa çıkma veya gerçekleşme” semantik alanıyla ilgilidir. Konuşucu (dinleyici, ana karakter) konuşma anında zihninde bulunmayan bir şeyi aniden hatırlayabilir ve bu “ani keşfi” dilsel olarak ifade edebilir. Çalışmamızın bu bölümünde *ha* parçacığının ani keşif, ani açığa çıkma veya gerçekleşme işaretleyicisi olarak kullanımını göstermeyi amaçlıyoruz.

(1) LEMAN: ... **Ha** söylemeyi unuttum. Agop'a mercan gibi barbunya gelmiş. Ağzınıza layık. (FE, 2020, s. 23)

(2) **Ha**, az kalsın unutuyordum; yazımın başında söz ettiğim yazıya, yani Sedat Çetintaş'ın yazısına da kitabın sonunda yer verilmiş. (TUD, Yaza Yaza Yaşamak 1999)

Şaşırma bildirim yapıları önceki olayın/durumun seyrinin önemini aniden fark etmenin bir sonucu olarak ortaya çıkabilir. Kişi; aniden bir şeyi hatırlayabilir veya sahip olduğu eski bilgilere dayanarak bir gerçekleşmeyi meydana getirebilir (bk. AnderBois, bt., s. 4). Örnek (1) ve (2) konuşucuların söylemeyi unuttuğu sözleri aniden hatırladığı bağlamlardır. Türkçede *ha*'yı incelediği çalışmasında Bulut (2017, s. 236), TUD'dan aldığı örneklerle *ha*'nın ani keşfe yönelik şaşırma bildirim işaretleyicisi dediğimize benzer bir kullanımından bahseder. “.o zaman? NERO: (Sıkışmış) Şeeyyy! Ha buldum! ÇERO: (Sinirli) Neyi buldun?.” vb. örnekleri ile *ha*'nın önermede verilen eylemin aniden kavranmasını, idrak edilmesini pekiştirme görevinde kullanıldığı yorumunu yapar. Bu, yukarıdaki örneklerde *ha* parçacığını tümceden atma fikrini aklımıza getirir. Tümceden attığımızda “söylemeyi unuttum” ve “az kalsın unutuyordum” ifadeleri de yapılacak konuşmanın o an için unutulduğunu ancak şimdi hatırlandığını göstermektedir ve *ha* pekiştirme görevindedir. Ancak *ha* parçacığından sonraki kullanım tümceden atıldığında “Ha... Agop'a mercan gibi barbunya gelmiş” ve “Ha... yazımın başında söz ettiğim yazıya, yani Sedat Çetintaş'ın yazısına da kitabın sonunda yer verilmiş” önermeleri yine *ha*'nın o an için unutulan ancak sonradan farkına varılan bir şeye şaşırıldığını ve konuşucunun farkına vardığı şeyi dile getireceğini işaretlemektedir. Bu durum, ani keşifte *ha* birincil rol oynar yorumunu yapmamıza neden olur.

Dikkat çekilmesi gereken bir nokta ise ani keşfin ifade edildiği önermelerdeki yüklemelerin geçmiş zaman referansı ile kullanılmasıdır. DeLancey (2001, s.379), geçmiş bir olayın, yalnızca konuşucunun ancak yakın zamanda bunun farkında olması durumunda; şaşırma bildirimini işaretlemeye hak kazanacağını ileri sürer. Bu, geçmişte meydana gelen bir olayın ani keşfinin konuşma anında ifade edilmesi ile açıklanır. Aynı zamanda verdiğimiz her iki örnekte de *unut-* eyleminin kullanımı *ha*'nın yalnızca *unut-* ile kullanımında mı ani keşfi işaretlediği sorusunu akıllara getirebilir. Bu durum için bir örnek daha vermek istiyoruz:

(3) KAZIM: (*Üzerinde ölüm işareti bulunan şedit zehirler dolabının kırmızı camekânını işaret ederek*) *Bu senin edviyeyi semiyeyi şedide dolabını her gördükçe üzerindeki bu kuru kafa bana... şeyi hatırlatır.*

SADETTİN: *Neyi?*

KAZIM: (*Bulamaz*) *Hay Allah!*

REFET: *ölümü.*

...

KAZIM: *Yok bee. Ha buldum. Felt Marşal Fon Maenzan'i. Harbi umumide Almanların bir fedai alaylan vardı. Fon Kakenze'nin idaresinde. Onların da serpuşlarında böyle ölü kafası bulunurdu.* (FE, 2020, s. 25)

Diğer iki örnekten farklı olarak örnek (3)'te *bul-* fiili tercih edilmiştir. Kazım dolabın üzerindeki kuru kafa işaretine bakarak ona ne hatırlattığını düşünür ve hatırlayamaz. Konuşma esnasında “*ha buldum*” ifadesiyle bu ani keşfine işaret eder. Bu bağlamda da *ha*'nın aniden hatırlanan bir duruma yönelik şaşırma işaretlediği söylenmelidir. Kazım'ın tek başına “*buldum*” ifadesini kullanması prozodik unsurlar olmadan şaşırma bildirimini işareti olduğunu anlamamızı güçleştirir. Kazım'ın, “*Ha... Felt Marşal Fon Maenzan*” şeklinde bir tümce kurması halinde hatırlamaya çalıştığı şeyi hatırladığı ve bu duruma şaşırarak *ha* işaretleyicisini kullandığı yorumunu yapmamıza yol açar. AnderBois (2016, s. 8) Yukatek Mayacasını incelediği çalışmasında *bakáan*'ın konuşucunun aniden yeni, şaşırtıcı ve beklenmedik bilgiler bulmasını iletildiğini söyler. Verdiğimiz örneklere benzer bir örnek verir (2016, s. 12):

(22) bağlam: bir hafta önce ortak tanıdıklarımızın Juan'ın evlendiğini duydum. Konuşmamızda size henüz haberi vermediğimi fark ettim:

'Juan-e' ts'o'ok *bakáan* u beel.'

'Oh evet sana söylemeyi unuttum, Juan evlendi.'

AnderBois, *bakáan*'ın konuşucunun ani açığa çıkmasını veya gerçekleşmesini işaretlediğini tespit eder. Çalışmamızın bu bölümünde biz de *ha*'nın farkına varma temel anlamında şaşırma bildirimini işaretlediğini göstermeye çalıştık. Çaprazdilsel çalışmaların da ortaya koyduğu gibi şaşırma bildirimini kategorisi, farklı dillerde aynı semantik anlamı işaretleyebilmektedir.

3.4.2. sahi

Kontrol dışında gerçekleşen olay/durumlarda konuşucu önermesinde bu kontrolsüzlüğü dil bilgisel olarak işaretleyebilir. Konuşucunun, aniden bir şey hatırladığı bağlamlar bu kontrolsüzlüğe işaret etmekte ve Aikhenvald bu durumu "ani keşif" olarak değerlendirmektedir. Bu bölümde ani keşfin, *sahi* sözlüksel işaretleyicisi ile de işaretlenebileceğini göstermek istiyoruz. *Sahi* GTS'de "gerçekten, gerçek olarak" anlamlarında bir zarf görevinde tanımlanmıştır. Aşağıdaki örneklerde *sahi*, bu işlevine ek olarak konuşucunun ani keşfini dil bilgisel olarak işaretlemektedir.

(1) *Kendilerinden başka bir şeyi düşünmüyorlar. Seçim olsa... Şu an öyle bir şey düşünmüyorum bile. Sahi bugün ayın kaçı? Benim aydan falan haberim yok. Kesinlikle yok. Ay ne? Gün ne?* (TUD, Yıkık Kentli Kadınlar 2002)

(2) "Şu an sizin sesinizin tonuna hâkim olan hüznün sebebi nedir? Sorabilir miyim?" "Vaktin geçmesi." "**Sahi!**.. Saatiniz kaç?" "Yanılmıyorsam, on biri yirmi geçiyor," diye cevap verdi Huruç. "Uuu! Ne kadar da geç olmuş." (TUD, Sapıklar 2005)

(3) *Bu yüzden artık ülkeyle bütün bağlarımı kestim. Kimin başbakan olduğunu bile bilmiyorum. Bugünkü serçe yavrusu, başbakandan daha önemli. "Sahi ne oldu ona?" Büyükelçi kurnaz kurnaz gülererek, "Gelin," dedi.* (TUD, Mutluluk 2002)

Özbek ve Kıra (2019, s. 587), yakın geleceğin ani farkındalığının *-mİş* biçimi ile işaretlendiği görüşündedir. Çalışmamızda bu görüşe ek olarak yakın gelecekte gerçekleşen bir

durumun/olayın konuşma anında hatırlanmasından kaynaklanan şaşırma bildiriminin, *sahi* sözlüksel işaretleyicisi ile işaretlenebileceğini ifade etmek istiyoruz. Örnek (1) ve (2), konuşucuların zamanın beklenenden hızlı geçtiğini konuşma anında fark ettikleri bağlamlardır. Örnek (3) ise konuşucunun konuşma anından önce de düşündüğü ancak söylemeyi unuttuğu sözcüyü konuşma anında hatırladığı bir bağlamdır. Üç örnekte de *sahi* biçiminin soru tümcelerinin başında konumlandığı görülebilir. Bunun nedeninin, konuşucunun söylemeyi unuttuğu sözcüyü hatırladığını *sahi* biçimini kullanarak işaretlemesi, bunu yaparken de muhatabın dikkatini çekerek konuşmaya yöneltmesi olabileceği düşüncesindeyiz. *Sahi* ile farkına varma temel anlamında gerçekleşen ani keşif işaretlemesi yapılmaktadır.

Sahinin yalnızca ani keşfe işaret etmediğini, uygun bağlamda *mI* soru parçacığı yardımıyla hazırlıksız zihin anlam alanına da işaret edebileceğini aşağıdaki örneklerle göstermeliyiz:

(4) *Uzun süredir karşılaşmayan iki delikanlıdan biri sorar;*

- *Ne haber, özel hayatında bir değişiklik var mı?*

- *Evet var, yakında evleniyorum.*

- ***Sahi** mi kiminle evleniyorsun bakalım?* (TUD, Hürriyet 2007)

Sahi+mI parçacığının birlikte kullanımı; beklentinin dışında bir durumun dile getirilmesi, inanamama gibi pragmatik açıdan farklı yorumlar alabilir.

3.5. Yeni Bilgi

3.5.1. daha neler

Türkçede hem edat hem zarf olarak kullanılan *daha*'nın işlevlerine değindiği çalışmada Tekin (2005, s. 79-83) ilave; karşılaştırma; miktar vb. işlevleri açıklar. B. Rahmi Eyüpoğlu'ndan alıntı yaptığı şiirle "Daha nem olacaktın, bir tanem? Gülen ayvam, ağlayan narımsın." Tekin *daha*'nın, "bundan fazla, bundan başka" işlevinde kullanıldığını da örneklendirir. Aşağıda verilen örneklerin hepsi bilinmeyen duruma ek olarak yeni öğrenilen bir durumun gerçekleştiği bağlamlardır. Konuşucuların zihninden geçen ise "bundan başka neler duyacaktım, görecektim" gibi bir ifade olabilir. Şaşırma bildirimini ifadeleri kısa kullanımlar olması sebebiyle konuşucu ifadeyi kısaltarak "daha neler" tepkisini iletir. *daha neler* yapısının

yeni ve beklenmedik bilgiye yönelik şaşırma bildirimini işaretleyicisi olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

(1) Metin kendi evindeyken üst kattaki komşulara “edepsiz” der:

MİHRİBAN: *Yavaş, duyarlar...*

METİN: ***Daha neler***, *siz de evin içinde fısıldasanız, herkes duyacak sanıyorsunuz...* (TC, 1965, s. 12)

(2) Nazife, Pinti Hamit’i evlendirerek para koparmanın düşüncesindedir:

NAZİFE: *Aa! Yalan mı söyleyeceğim canım, yirmi beş yaşında delikanlıdan genç görünüyorsunuz.*

PİNTİ HAMİT: *Ben altmış yaşını geçtim Nazife.*

NAZİFE: *Altmış yaşını mı? **Daha neler!** Altmış yaşın lafı mı olur? Bir erkek için altmış yıl nedir ki? Erkeğin asıl olgunluğu, asıl sevilecek dönemi altmış yaşında başlar.* (PH, 2002, s. 35)

(3) Tarık, Nurten’le başbaşa kalmak istemektedir:

NURTEN: *Anlatamam... Anlatamam...*

TARIK: *Neyi anlatamazsın? Yoksa sen benimle yalnız kalmak İstemiyor musun? Yoksa korkuyur musun benden?*

FİKRET: *Hoppala...*

ANNE: ***Daha neler***. *İnsan bunca yıllık kocasından.* (YC, 1962, s. 35-36)

“Yeni ve beklenmedik bilgiyi” temsil eden şaşırma bildirimini kategorisi farklı işaretleyiciler yardımıyla konuşucunun, yazarın şaşırma duygusunu iletebilir (bk. DeLancey 1997). Yukarıdaki bağlamlarda da konuşucular, geçmiş deneyimlerine ve mevcut bilgisine ek olarak yeni bir bilgi edinmiştir. Örnek (1)’de Metin komşular için “edepsiz” demiştir, bu sözün duyulacağından korkan Mihriban “yavaş, duyarlar” diyerek uyarıda bulunur. Mihriban’dan aldığı bu tepki Metin’in zihni için yenidir. Komşulardan çekinmesi ve Metin’in duyulacağını düşünerek onu uyarması, Metin’de şaşırma duygusuna sebep olmuştur ve yaşadığı şaşırma yapıyla “daha neler” yapıyla işaretler. GTS’de “daha neler” deyimini ““Hiç öyle şeyler olur mu?” anlamında kullanılan

bir söz” olarak tanımlanır. Verilen tanımdan da yola çıkarak şaşırma bildirimini kaplamında “onaylamama,” anlam alanını da barındırdığı söylenmelidir.

Alanyazındaki çalışmalarda “bilginin yenilik durumu” şaşırma bildirimini kategorisi için ön planda görünmektedir. Örnek (2)’de Naciye, Pinti Hamit’in altmış yaşında olduğunu bilmemektedir. Yeni öğrendiği bu bilgiye “daha neler” tepkisini vermesi “Duyduğu şeye şaşırıyor” yorumunu yapmamıza yol açar. Örnek (3)’te de Tarık’ın “yoksa benden korkuyor musun?” sorusu dinleyiciler için yeni ve beklenmedik bilgidir. Fikret şaşırma bildirimini *hoppala* gibi bir ünlem ifadesi ile işaretlerken Anne, *daha neler* yapısı ile işaretlemektedir. Yeni keşfedilen bir bilgi parçasının gerçekten şaşırtıcı olup olmadığı bağlama bağlıdır (bk. Aikhenvald, 2004). Ayrıca örnek (1)’e benzer şekilde kaplamında “onaylamama” anlamına da yer verir.

daha neler yapısının işlevi, konuşucunun yeni bir şey öğrendiği ve öğrendiği şeye şaşırıldığı gerçeğini yansıtmaktır. Çalışmamızın bu bölümünde örnekler üzerinden Türkiye Türkçesinde yeni ve beklenmedik bilgiyi işaretleme yolu olarak *daha neler* yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Verilen örneklerin ortak noktasının; duyma yoluyla edinilen bilgiye karşı şaşırma bildirimini işaretleyicisinin kullanılması olduğu söylenebilir. Watters (2002, s. 300) Kham’da; ilk elden gözlem, çıkarım, duyma yoluyla şaşırma bildirimini ifadelerinin ortaya çıkabileceğini ifade eder. Son olarak, dillerin benzer bilgi kaynaklarına yönelik şaşırma bildirimini işaretlemesi yapabileceği belirtilmelidir.

3.5.2. ne/kim eylem–sA beğen–Ar–2.şahıs eki

Türkçede soru yapıları *ne/kim* gibi bir soru zamiri veya *ml* soru parçacığı yardımıyla oluşturulur. Ancak bu yapılar her zaman cevap bekleyen yapılar oluşturmaz. Lewis (1967, s. 272) aorist ve ikinci kişinin “beğen-” ile koşullu yapıda kullanımının deyimsel olduğunu ifade eder. Biz de çalışmamızın bu bölümünde *ne* ve *kim* soru zamirlerinin, *eylem-sA* ve *beğen-Ar-2.şahıs eki* dizilimi içerisinde şaşırma bildirimini ilettiğini göstermeye çalışacağız. Erdal (2004, s. 320) -sA şart ekinin, Eski Türkçe sAr- biçiminden geliştiğini belirtirken sa- “hesaplamak” fiilinin üzerine, -r aorist işaretleyicisini aldığı DLT’den beri bilindiğini vurgular. Korkmaz (2009, s. 686) ise -sA’nın şart anlamına ek olarak soru zamirleriyle birlikte 3. şahıs şart kipinin kullanımında başka bir işleve geliştiğinden bahseder. “Şaşkınlık” ve “beklenmediklik” dediği bu işlev çalışmamızda, yeni bilgi karşısında konuşucunun ya da yazarın şaşırma bildirimini işaretlediğini göstermek için incelenecektir.

(1) Misafirler çocukları hakkında konuşurlar:

I. MİSAFİR KADIN: *Bu yıl okula verdik ya teyzesi. Okulda. (II'nciye dönerek) Ama kız-erkek bir yerde okuyorlar. Bu hiç işime gelmedi doğrusu. Yeni yeni icatlar çıkarıyorlar. Erkenden gözü açılacak, bir şey değil.*

II. MİSAFİR KADIN: *Ah, ah sorma. Benim kız geçen gün **ne dese beğenirsin?** “Ben ne zaman evleneceğim” demez mi? Bayılıverecektim. (EO; 2009, s. 29)*

(2) *“Dedemlere ne götürelim,” diye sordum. **Ne dese beğenirsiniz!** “Uçan balon.” Kardeşim bizi bazen böyle güldürür. Tabii ki dedemlere uçan balon götüremeyiz. Başka ne götürebilirim ki! (TUD, Gonca 2004)*

Örnek (1) ve (2) için dikkat çeken *de-* eyleminin kullanımınıdır. Konuşucular *de-*, *söyle-* gibi aktarımsal eylemleri tercih ederek ilk elden edindiği bilgiyi karşı tarafa iletmekte bir yanılla da karşı tarafın dikkatini olaya veya duruma çekmektedir. Şaşırma bildirimini işaretleyicileri, önermede işaretlenen bilgilerin konuşucunun genel beklentileri ve varsayımlarıyla olan ilişkisini gösterir (bk. Dickinson 2000). Her iki örnekte de muhatabın dikkatini çektikleri olay/durum konuşucu için birtakım kanıtlarla elde ettiği yeni bilgidir ve genel beklentileri ve varsayımlarıyla uyuşmamaktadır. Bu sebeple konuşucular, üçüncü bir kişi ile aralarında geçen bir konuşmadan ötürü yaşadıkları şaşırma tepkisini muhataplarına iletirken *ne/kim eylem-sA beğen-Ar-2.şahıs eki* yapısını kullanmışlardır. Örnek (1) kaplamında “onaylamama”yı barındırırken örnek (2)’de şaşırma temel anlamda kullanılmıştır.

(3) Şefkati, Enver Paşa ile ilgili bir anısını anlatır:

DİLRUBA: *Sonra sonra?*

ŞEFKATİ: *Her şey mükemmel oldu ama, ne yazık ki, işler başladığı gibi bitmedi. Tam sefaret merdivenlerini iniyordum ki, büyük bir otomobil yıldırım hızıyla gelip merdivenler önünde durdu. Ve içinden, evet içinden **kim inse beğenirsiniz?** Enver Paşa ...*

DİLRUBA: *Eyvah ...*

ŞEFKATİ: *Ben, bir kenara çekildim. Yüreğim güm güm atıyordu. Merdivenleri çıkan paşa bana, “Bunun da burada ne işi var?” gibilerden acaip acaip şöyle bir baktı. (D, 1972, s. 65)*

(4) *Cımşid beyi yolcu eder etmez doğru gittim bizim şu eski Tapucu Ziya'ya. Açtım o köyün tapularını, koydum önüme. Bir de ne görsem beğenirsiniz? Köyün topu topu yüzseksen dönüm tapusu var. Hem o da Ermeni tapusu. Yok bilmem Zadik efendi, yok Vahan efendi, yok Sarkis efendi.* (TUD, Saragöl 1999)

Aikhenvald (2004, s. 210), yeni ve beklenmedik bilginin çıkarımdan başka, görsel kanıtlara dayanarak veya doğrudan ilk elden deneyim olarak da edinilebileceğini belirtir. Yani, bilginin kaynağı ile bilginin yeni ve beklenmedik olması arasında herhangi bir bağlantı yok gibi görünmektedir. Örnek (3)'te Şefaki, Enver Paşa'nın arabadan indiğini görmüştür ve bu, onun için yeni ve beklenmedik bir bilgidir. Edindiği bilgiye yönelik şaşırma tepkisini muhatabına iletirken *kim eylem-sA beğen-Ar-2.şahıs eki* yapısını kullanır. Örnek (4)'te ise konuşucu "ne görsem beğenirsiniz?" ifadesiyle geçmişte gördüğü bir şeyin onun zihni için yeni olduğunu sezdirirken bu yeniliğin, onda şaşırma tepkisine yol açtığını da düşünmemizi sağlar.

Sonuç olarak, yukarıdaki örnekler yardımıyla açıklanmaya çalışılan; yapıda, soru zamirlerinden hangisinin kullanıldığı fark etmeksizin *beğen-Ar-2.şahıs eki* biçiminden önce gelen eylem önemlidir. "Ne gitse beğenirsiniz?" veya "Ne uçsam beğenirsin!" gibi ifadelerin şaşırma bildirimini ifade etmediği açıktır. Aynı zamanda 2. şahısla kullanımına da dikkat edilmelidir. Watters (2002, s. 292), bu durumu şöyle açıklar: "Şaşırma bildirimini, konuşma sırasında konuşucu için yeni olan bilgileri işaretlediği için, ikinci kişi ifadelerinde ortaya çıkma olasılığı daha yüksektir". Bağlamın da yardımıyla konuşucunun önceki bilgisinden farklı olarak yeni bir şeyler öğrendiği ve muhatabına aktarırken şaşırma tepkisini iletmek için *ne/kim eylem-sA beğen-Ar-2.şahıs eki* yapısını kullanıldığı tespit edilmiştir.

IV. BÖLÜM

4. DİĞER KONULAR

Çalışmanın bu bölümünde şaşırma bildiriminde farklı şahısların kullanımının anlama etkisi, şaşırma bildiriminin kaplamında bulunan diğer anlamsal alanlar ve Aikhenvald'ın belirlediği ölçütler temel alınarak işaretleyicilerin semantik olarak hangi anlam alanını temel olarak şaşırma bildirimini oluşturduğu üzerinde durulacaktır.

4.1. Şaşırma Bildiriminde Şahıs Etkisi

Aikhenvald (2004, s. 211), şaşırma bildiriminin hem kişi olarak hem de yüklem türünde sınırlı olduğunu belirtir ve “algılama ve bilişsel yüklemeler ile birinci ve üçüncü kişide ortaya çıkar” yorumunu yapar. Şaşırma bildiriminde şahıs tercihinin ele alınacağı bu bölümde, bunu en iyi örneklendiren sözcüksel işaretleyicinin bilişsel (mental) bir eylem olan *inan-* olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle bu başlık altında karşılaştırmalı olarak *inan-* eyleminin farklı şahıslarla kullanımları ve diğer morfolojik işaretleyiciler üzerinde durulacaktır ve bunların birlikte oluşturduğu anlam alanları açıklanacaktır.

Clauson (1972, s. 188), **ina* kökünden getirdiği *inan-* için “güvenmek, birine inanmak” anlamlarını verir. GTS’de *inan-* maddesi için “Bir şeyi doğru olarak benimsemek; güvenmek; bir şeyin varlığını, doğruluğunu kabul etmek; iman etmek; kanarak aldanmak” gibi anlamlar verilir. EAT’deki kullanımlarından hareketle ise Üzümlü (2019b, s. 146), *inan-* fiilinin önermeye epistemik anlam yüklediğini belirtirken fiilin, konuşucunun önermenin gerçekliğine karşı tahminini, yargının gerçekleşme olasılığını gösterdiğini örneklendirir. Buna ek olarak bu fiilin kullanımının kanıtsallığa da atıfta bulunduğunu ifade eder. Şaşırma bildirimini kategorisi sıklıkla kanıtsallık, kiplik gibi diğer dilsel kategorilerle örtüşür. Kişi, bir şekilde bilgiye ulaşmış olup bu bilginin gerçekliğine inanabilir, inanmayabilir, şüpheyle yaklaşabilir. Bilginin edinilme yolu kanıtsallık kategorisinin alanına, bilginin gerçeklik derecesi ise bilgi kipliğinin alanına girer. En genel tanımla, bilginin doğrudan ya da dolaylı yolla edinilmesi kanıtsallık kategorisinin işaretleme alanıyla ilgilidir ve kişinin, edindiği bilgiye karşı *inan-* fiilini kullanması, bilginin güvenilirlik derecesi hakkında yorum yapılabilmesine olanak sağlar. Dilbilimde kanıtsallık ve kiplik altında incelenen bu konu çalışmamızın kapsamında olmasa da *inan-* eyleminin bu açılardan değerlendirilmesi de önemlidir.

Korkmaz (2009, s. 812), *-(y)-A* zarf fiili ve *bil* yardımcı fiili aracılığıyla yeterlik fiilinin oluştuğunu ve *bil-*’in ya bir oluş veya kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini ya da bir oluş ve kılışın gerçekleşme olasılığının bulunduğunu gösterdiğini ifade eder. Olumsuz kullanımının ise Eski Türkçe *u-* (muktedir olmak) yardımcı fiili üzerine eklenen *-ma* olumsuzluk eki ile yapıldığını ve zamanla bu *u-*’nun eridiğini²² belirtir. Daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşan Göksel ve Kerslake (2005, s. 300-305), *-(y)Abil* ve *-(y)AmA* eklerinin zaman, görünüş ve kiplik

²² Eski Türkçe, *kör-e u-ma->göreme-* örneğini verir.

işaretleyicileri ile birlikte olasılık, imkansızlık, rica, belirsizlik gibi işlevlere sahip olabileceği kanısındadırlar.

Şaşırma bildiriminde kullanılan işaretleyiciler şahıslara göre farklılık gösterebilir. Öncelikle bilişsel bir eylem olan *inan-*'in farklı şahıslarla kullanımı ele alınacaktır. Aşağıda, tablolar aracılığıyla şahısların işaretleyici tercihi değerlendirilecektir.

1) *inanmıyorum*

(1) *Duvardaki saate baktı. “İnanmıyorum,” dedi şaşırmış bir şekilde. “Bu kadar uzun bir film olacağını hiç tahmin etmemiştim* (TUD, Yatağımdaki Yabancı 2008)

şaşırma
bildirimi

Şekil 2: Teklik 1. Şahısta *inan-mA-yor* İşaretleyicisinin İşlevi

Örnek (1)'de *inan-mA-yor-teklik 1. şahıs* işaretleyicisi, *inan-* fiilinin sözlük anlamını işaretlemekte, şaşırma bildirimi işaretlemektedir. Aikhenvald (2012, s. 435), asıl işlevi bilgi kaynağını ifade etmek olan kanıtların, özellikle 1. kişi bağlamında, şaşırma bildirimi kapsamına sahip olabileceğini belirtir. Bağlamda konuşucu, duvardaki saate bakarak görme yoluyla bir bilgi edinmiştir ve bilgi, konuşucunun arkaplan bilgisiyle tezat oluşturmuştur. Bu tezatlığı *inan-mA-yor-teklik 1. şahıs* işaretleyicisi ile bildirmektedir. Konuşma dilinde “*inanmıyorum*” ifadesi vurgu ve tonlama yardımıyla şaşırma bildirimi iletebilir. Ancak, yazı dilinde anlamın açık bir şekilde ortaya çıkabilmesi için “şaşırmış bir şekilde” gibi destekleyici ifadelere ihtiyaç vardır.

2) *inanamıyorum*

Şekil 3: Teklik 1. Şahısta *İnan-AmA-yor* İşaretleyicisinin İşlevi

(2) *Ellerinden geleni yapacaklarını söylemişlerdi, demek yapamamışlar. “inanamıyorum! Bunca yolu tek başıma gideceğim ve sen buna razı oldun, öyle mi?” “Şşşş, bağırma sevgilim...”*(TUD, Nefes Nefese 2002)

şaşırma
bildirimi
kırgınlık

(3) *Çiftliğin sahibi yanlarına gelmiş ve şaşkınlıkla bağırmış. “Bu benim atım. İnanamıyorum. Peki beni nasıl buldunuz?”* (TUD, Türkiye'den NLP ve ... 1999)

şaşırma
bildirimi
sevinç

inan-AmA-yor-teklik 1. şahıs kullanımı bağlama göre şaşırma ile birlikte “sevinç”, “kızgınlık” gibi kaplamalar edinebilir. Edimsel anlamların kesin çizgilerle birbirinden ayıramayacağı daha önce ifade edilmiştir (bk. Aslan Demir 2014). “İnanamıyorum” önermesi tek başına “İnanmakta güçlük çekiyorum” veya “Yeni bilgi karşısında şaşırma tepkisi veriyorum” okumalarını alabilir. Örnek (2)’de “Ellerinden geleni yapacaklarını söylemişlerdi, demek yapamamışlar” ifadesine verilen “İnanamıyorum” tepkisi şaşırmanın yanında kızgınlığı da sezdirmektedir. Örnek (3)’te ise konuşucu, kayıp atını gördüğünde “İnanamıyorum” tepkisini vermiştir. Bu bağlamda ise kişinin durum karşısındaki şaşırması, beklenmeyen durum karşısında yaşadığı sevinç, örnek (2)’deki gibi *inan-AmA-yor-teklik 1. şahıs* dizilimi ile işaretlenmiştir.

3) *inanamıyor ve inanamıyorlar*

Şekil 4: 3.Şahısta *inan-AmA-yor* İşaretleyicisinin İşlevi

(4) <i>Polis Lütfiye Aydın'ın öldüğünü düşünüyor. Bir kamyonetin arkasına koyup, hastane morguna kaldırıyor. Cafer Can eşinin öldüğüne inanamıyor. (TUD, Siz Kimi Kandırıyorsunuz? 2008)</i>	→	şaşırma bildirim
(5) <i>...60 yaşındaki Halil Ali Bey'i elinde bastonu adam kovalarken gördüklerinde, gözlerine inanamıyorlar. (TUD, Haramzadenin Dönüşü 2006)</i>	→	şaşırma bildirim

Aikhenvald (2012, s. 442), 3. kişilerde şaşırma bildiriminin, anlatılarda “her şeyi bilen anlatıcı tarafından anlatılan bir karakterin beklenmedik bir gerçekleşmesini” ifade etmek için kullanıldığını ve her şeyi bilen anlatıcının ana karakterin tepkisini yansıttığını açıklar. Grunow-Hârsta (2007, s. 178) da benzer şekilde, 3. şahıslarda şaşırma bildiriminin anlatılarda ortaya çıktığını belirtir ve örneklendirir:

ha dhaliŋ j ʌ jat-le-sa abo hos kauwa-i hi soch-di-o le te-ahaŋ ho-dik jat-pyak uruwa-ko-ke thaha ma-ale

‘Hah! After having done that much, apparently, what did the crow realise to his surprise? Although after doing so much, the owls did not even notice.’ (Hah! Görünüşe göre bu kadar çok

şey yaptıktan sonra karga şaşkınlıkla ne fark etti? Baykuşlar bu kadar çok şey yaptıktan sonra farkına bile varmadı.)

Örnek (4)'te anlatıcı, Cafer'in eşinin ölümünden dolayı yaşadığı şaşırma ortaya koymuş ve "her şeyi bilen anlatıcı" karakterle kendini özdeşleştirerek *inan-AmA-yor-teklik 3. şahıs* dizilimi ile karakterin şaşırma bildirimini işaretlemiştir. Örnek (5) bağlamında da, kişilerin Halil Ali Bey'i bir adamı kovalarken görmeyi ummadıkları düşüncesindeyiz. Bu düşünceye varmamıza anlatıcının, "...gözlerine inanamıyorlar" önermesi neden olmaktadır. Aikhenvald'ın da belirttiği gibi, her şeyi bilen anlatıcı; 3. kişilerin beklenmeyen durum karşısındaki tepkisini iletmiştir. Bunu yaparken *inan-AmA-yor-çokluk 3. şahıs* işaretleyicisi kullanmıştır. Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise "gözlerine" ifadesidir. Anlatıcı, kişilerin görme yoluyla edindikleri bilgi karşısındaki şaşırmasını işaretlerken aynı zamanda kanıtsallık alanına da atıfta bulunmaktadır.

Değerlendirme

inan-mA-yor ve *inan-AmA-yor* kurulumlarının her şahısta şaşırma bildirimini iletmediği tespit edilmiştir. Tablo 1.deki örnekte gösterildiği gibi *inan-mA-yor* işaretleyicisi şaşırma bildirimini iletmemekte ancak işaretleyicinin iletmediği işlevin şaşırma olduğuna karar verebilmemize bağlam yardımcı olmaktadır. Teklik 1. şahısta, *inan-mA-yor* işaretleyicisinin şaşırma bildirimini iletmediği durumlar olduğu da tespit edilmiştir. Buna ek olarak çokluk 1. şahısta *inan-mA-yor* da *inan-AmA-yor* da şaşırma bildirimini iletmemektedir. *inan-mA-yor* ve *inan-AmA-yor* işaretleyicileri 2. şahısta şaşırma bildirimini iletme işlevinde değil, sözlükteki anlamı işaretleme işlevinde kullanılır. Tablo 6. ve 7.nin işaret ettiği gibi, 3. teklik ve çokluk şahıslarda yalnızca *inan-AmA-yor* şaşırma bildirimini iletmemektedir. 3. şahıslar için *-AmA* ayırt edicidir.

Sözcüksel bir işaretleyici olarak *inan-*'ın "gözlerine, kulaklarına inanmamak" şeklinde deyimlerle kullanıldığı da fark edilmiştir. Deyimlerle kullanımında *inan-AmA-yor-teklik 1. şahıs* dizilimi tercih edilmiştir. Şaşırma bildirimini yeni bilgiyle ilişkili olmasından dolayı edinilen bilginin kaynağını bazı durumlarda bildirebilir. Özellikle deyimsel yapılarda bu durum görülür ancak bilgi kaynağına atıfta bulunma ikincil anlamdır.

İnan-AmA-yor'un *inan-mA-yor*'dan daha yüksek derecede şaşırma bildirdiği görülmüştür. Bunun sebebi ise teklik 1. şahıs ve 3. şahıslarda *inan-AmA-yor*'un şaşırma bildirimini iletme işlevi varken *inan-mA-yor*'un sadece teklik 1. şahısta şaşırma bildirimini iletebilmesidir, başka bir deyişle *inan-AmA-yor* yapısının kullanım sıklığı buna yol açmaktadır.

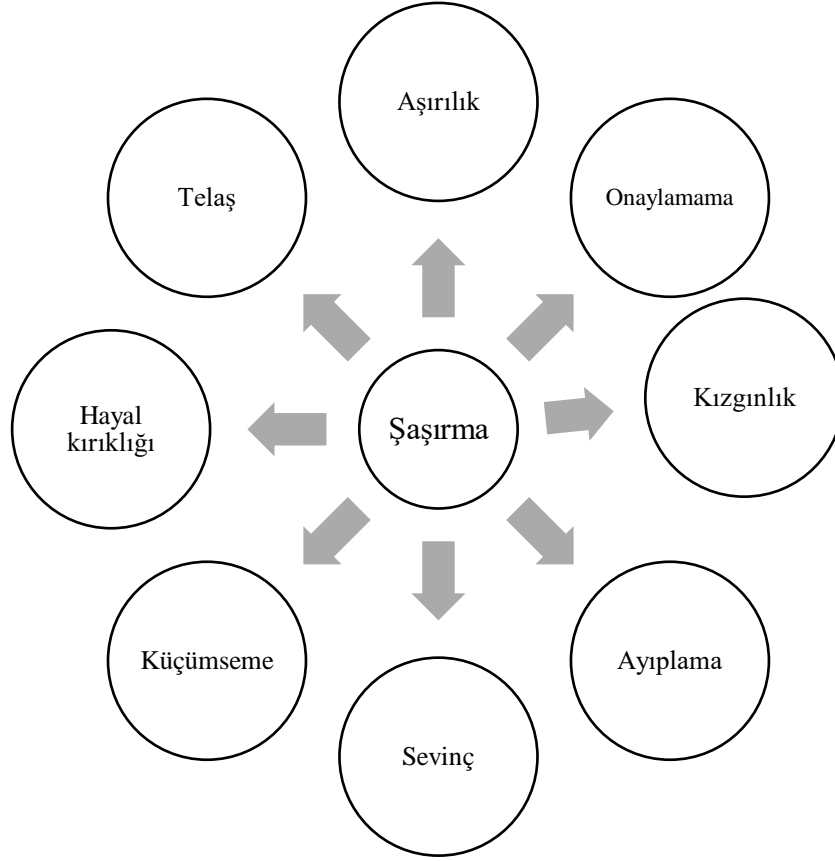
Bu bölümde *inan-* eyleminin farklı morfolojik biçimbirimlerle kullanımında şaşırma bildirimini nasıl işaretlediği üzerinde durulmuştur ve şaşırma bildiriminde şahıs tercihi değerlendirilmiştir.

4.2. Şaşırma Bildiriminin Kaplamı

Kaplam (extension), ilki ile tutarlı olan ancak sınırları daha kesin olan ikinci bir kategoridir (Trask, 1993, s. 99). Diğer bir tanımla: “Bir kavramın kapsamına giren, o kavramın tanımladığı öğelerin tümü”dür (Vardar, 2002, s. 128). Dilbilim özelinde bunu, *sözce* teriminin kaplamını bütün *sözcelerin* oluşturması ile örneklendirebiliriz. Bir sözcüğün anlamının zamanla genişlemesi (İmer vd., 2011, s. 167) olarak da tanımlanan kaplam, çalışmamızın bu bölümünde; şaşırma bildirimini işaretleyen işaretleyicilerin ilettiği diğer anlamsal alanlara yani aynı işaretleyici üzerinde örtüşen birden fazla alana atıfta bulunmak üzere kullanılacaktır.

Bu çalışmada tespit edilmiş işaretleyicilerin sadece şaşırma bildirimini ifade ettiğini iddia etmiyoruz. Çalışmaya başlarken cevabını aradığımız sorulardan biri de şaşırma bildirimini işaretleyicilerinin kaplamında hangi anlam alanları olduğuydu. Korpus sınırlarında, tespit ettiğimiz işaretleyicilerden bazılarının; kaplamında başka anlam alanlarını da barındırdığı fark edilmiştir ve bunlar edimsel yaklaşımla değerlendirilmiştir. İlk olarak şaşırma bildiriminin kaplamında var olduğunu düşündüğümüz anlam alanları verilecek, daha sonra ise şaşırma bildirimini işleviyle birlikte başka alanları da işaretleyebilen işaretleyiciler gösterilecektir.

Şekil 5: Şaşırma Bildirimi Kaplamı

Türkiye Türkçesine ait seçilen tiyatro metinlerinde ve TUD'dan bulunan örneklerde şaşırma bildirimi kategorisi semantik–edimsel bir yaklaşım temelinde incelenmiştir. Bu yaklaşımla belirlenen işaretleyicilerin şaşırma bildirimi ilettiği tespit edilmiştir ve şaşırma bildirimini kaplamında yukarıda Şekil 5 ile verilen diğer anlamları da barındırdığı belirlenmiştir. Şaşırma bildirimini merkezi değerini şaşırma anlam alanı oluşturmaktadır ve bu, doğrudan duygu durumu ile ilgilidir. Kaplamındaki anlam alanları ise öznel yargılarla ilgilidir. Konuşucunun hangi duyguyu iletmeyi amaçlandığını bağlama bırakıyoruz. Bu tespitten sonra ise şaşırma bildirimini kaplamında barınan bu anlam alanlarının, bulunduğu önermeye bağlı olarak mı yoksa işaretleyicilerin işlevinden kaynaklı olarak mı ortaya çıktığı sorusu aklımıza gelmiştir.

Tablo 1 ile şaşırma bildirimini kaplamında bulunan anlamsal alanların hangi işaretleyici ile örtüştüğü gösterilmiştir. Örneğin “ne demek” işaretleyicisi üzerinden tabloyu değerlendiren

bir kişinin şu şekilde yorum yapmasını bekliyoruz: “şaşırma bildirimini işaretleyen “ne demek” işaretleyicisi kaplamında kızgınlığa da yer verebilir ancak çalışmada incelenen bütün “ne demek” işaretleyicileri kaplamında kızgınlık barındırmayabilir. Ayırt edici ölçüt içinde bulunduğu önermedir.” Tablonun bu ifade göz önünde bulundurularak okunması anlaşılmayı kolaylaştıracaktır.

İşaretleyiciler	Onaylamama	Kızgınlık	Küçümseme	Hayal Kırıklığı	Ayıplama	Aşırılık	Sevinç	Beğenmeme	Telaş
yuh!		X						X	
hoppala!	X								
kim(ler) gelmiş							X		
dA					X	X			
mI		X							
aktarımsal eylem-mAz mI	X	X	X						
eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI		X							
nasıl eylem-(X/A)r, -mAz	X			X					
ne demek		X							
ne eylem-mA+sI (be)		X							X
daha neler	X								
ne/kim eylem-sA beğen-Ar-2.şahıs eki	X								

Tablo 1: Şaşırma Bildirimi İşaretleyicilerinin Diğer Anlamlarla Örtüşmesi

4.3. Şaşırma Bildiriminde İşaretleyici Tercihi

Aikhenvald (2012, s. 437) konuşucu, muhatap veya ana karakterin hangi durumlarda şaşırma tepkisini verdiğini değerlendirmiş ve çalışmasında bunu beş değer altında sınıflandırmıştır: yeni bilgi; hazırlıksız zihin; karşıt beklenti; ani keşif, ani açığa çıkma ve gerçekleşme; sürpriz. Çalışmamız bu beş değeri semantik alanına oturtarak şaşırma bildirimini işaretleyicilerini tespit etmek üzerine kurulmuştur. Türkiye Türkçesine ait seçilen tiyatro eserlerinden ve TUD'dan alınan örneklerden yararlanarak şaşırma bildirimini ileten işaretleyiciler belirlenmiştir. Aikhenvald'ın anlamsal değerlerine göre işaretleyiciler sınıflandırılmıştır. Tablo 2., bu işaretleyicilerin kolaylıkla incelenebilmesi için oluşturulmuştur. Bu bölümde, konuşucuların hangi duruma/olaya yönelik hangi işaretleyiciyi tercih ettiğinin üzerinde durulacaktır.

Yeni Bilgi	Hazırlıksız Zihin	Karşıt Beklenti	Ani keşif, ani açığa çıkma veya gerçekleşme	Sürpriz
<i>daha neler</i>	<i>dA</i>	<i>nasıl eylem-(X/A)r,</i> <i>-mAz</i>	<i>hA</i>	<i>ünlem</i> <i>ifadeleri</i>
<i>ne/kim eylem-sA</i> <i>beğen-Ar-</i> <i>2.şahıs eki</i>	<i>mI parçacığı</i>	<i>Ne demek</i>	<i>sahi</i>	<i>kim gelmiş</i>
	<i>aktarımsal eylem-</i> <i>mAz mI</i>	<i>ne eylem-mA+sI</i> <i>(be)</i>		
	<i>eylem-</i> <i>olumsuzluk-istek-</i> <i>şahıs eki mI</i>			
	<i>-mIş</i>			

Tablo 2: Şaşırma Bildiriminde İşaretleyici Seçimi

Yeni bilgi, hazırlıksız zihin ve karşıt beklenti semantik alanlarında konuşucu, önceki bilgisine atıfta bulunmaktadır. İşaretleyici tercihlerinde bu durum ön plana çıkmaktadır. *ne, kim, ml* parçacığının kullanıldığı ve bu işaretleyicilerin de önceki önermeye atıfta bulunulan bir bağlam içerisinde verildiği tespit edilmiştir. Bu semantik değerlerle ilgili temel ölçüt, önceki önermenin sezdirilmesi; soru zamirleri ve soru parçacığı yardımıyla bu önermeye şaşırtılmasıdır. Konuşucular şaşırtma tepkisini de soru parçacığı görevinde olan ancak soru yapısı oluşturmeyen işaretleyiciler yardımıyla iletmektedir. Konuşucuların asıl işlevi soru yapısı oluşturmak olan biçimleri, şaşırtma anında tercih etmelerinin nedeni önceki bilineni öne sürerek inanılmayan, şaşırtılan durumu/olayı teyit etme isteği olabilir. Bunu yaparken amacının cevap almak olmadığını; üzerinde düşünülmemeyen, anlık tepkilerle şaşırtma tepkisini ortaya koymak olduğunu düşünüyoruz.

Ani keşif, ani açığa çıkma veya gerçekleşme ve sürpriz semantik alanlarında tercih edilen işaretleyiciler benzer durumlarda ortaya çıkması sebebiyle birlikte değerlendirilebilir. Her iki semantik alanda da konuşucular şaşırtılacak duruma, konuşma anıyla eş zamanlı; anlık tepkiler vermektedir. Ani keşif, ani açığa çıkma veya gerçekleşmede konuşucu; konuşma anında, o an için zihninde olmayan ancak anlık aklına gelen duruma yönelik tepkisini *ha* ve *sahi* gibi kısa yapılarla iletmektedir. Sürpriz durumunda ise konuşucu, anlık gerçekleşen durum veya olaya karşı şaşırtma bildirimini kısa yapılarla işaretlemektedir. Her iki semantik alanın da bir bağlama bağlı olmadan şaşırtma bildirimini ilettiğini anlamak mümkündür ancak prozodik öğelerin yardımıyla bu daha kolay fark edilebilir.²³

²³ Yazılı metin incelendiği için prozodiden yararlanılamamış, bu sebeple bağlam verilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye Türkçesinde şaşırma bildirimini Aikhenvald'in belirlediği beş semantik alanda ortaya çıkmaktadır. Tespit edilen işaretleyiciler, bağlamın izin verdiği ölçüde belirli morfolojik, morfosentaktik ve söz dizimsel özelliklerle şaşırma bildiriminde kullanılmaktadır. Sözcüksel işaretleyiciler dışında diğer işaretleyiciler bağlamla bu işlevi kazanmaktadır.

Sürpriz semantik alanında konuşucunun olay ya da duruma yönelik ön varsayımının olmasına gerek yoktur ve sürprizi bildiren işaretleyicilerin konuşma anıyla eş zamanlı ortaya çıkan kısa, anlık ifadeler olduğu görülür. Bu tür ifadeler anlık türetimler de olabilir. Ancak bu çalışmada yazılı dil malzemesi kullanıldığı için ünlemler altında ele alınan örneklerde çoğunlukla tek başına bir anlam ifade etmeyen işaretleyicilerin tercih edildiği tespit edilmiştir. Sürpriz bildiriminde ünlemler başta kullanılır ve bu söz dizimsel özellik, sürpriz anlam alanını; ünlemlerin pekiştirme, olasılık vb. diğer işlevlerinden ayırır.

Karşıt beklenti alanında kullanılan işaretleyicilerde sunulan yeni bilgiye yönelik karşıt beklenti bildirilir. Beklenti bildiriyle ilgili üç işaretleme türü tespit edilmiştir: *ne demek önerme*, *nasıl önerme*, *ne eylem-mA+sI önerme*. Soru sözcükleri kendinden sonra gelen önermeye yönelik konuşucunun karşıt beklentisini sezdirmektedir. Konuşucu bu kullanımla beklenilenin zıttına bir durumun gerçekleştiğini ya da gelecekte gerçekleşeceğini bildirir. Söz diziminde başta kullanıldıkları ortaya konulmuştur.

Hazırlıksız zihin semantik alanında konuşucuların olaya ya da duruma yönelik önceden bilgisi vardır ve bağlamda bu sezdirilir. İşaretleyiciler, kendinden önceki yeni bilgiyi içeren önermeye atıfta bulunur. *dA* ve *mI* parçacıklarının vurgu işlevinden ötürü şaşırma bildirimini işaretlediği tespit edilmiştir. *Aktarımsal eylem-mAz mI* ve *eylem-olumsuzluk-istek-şahıs eki mI* yapıları ise olumsuz tümcelerde kullanılmış; beklenmeyen ve istenmeyen duruma karşı şaşırma bildirimini işaretlemiştir.

Bilginin yeni ve beklenmedik olma durumu yeni bilgi semantik alanında ön plandadır. Yeni bilgi, soru sözcükleri yardımıyla işaretlenmektedir. Soru sözcükleri bağlamda bilinen bir şeyle kullanılarak beklenmeyen bilgiye yönelik duygusal tepkiyi işaretlemiştir. *Daha neler* yapısı söz diziminde başta tercih edilirken *ne/kim eylem-sA beğen-Ar-2.şahıs* yapısının söz diziminde farklı pozisyonlarda kullanımına rastlanmıştır.

Ani Keşif, Ani Açığa Çıkma veya Gerçekleşme alanında konuşucu fark edilmemiş bir olayı/durumu konuşma anında hatırlar. Bu anlam alanında verilen örnekler konuşucunun aniden farkına varmasını içerir ve “değişik bilinç durumu”ndan kaynaklanan şaşırmasının bağlam olmadan da anlaşılabilmesi görülmüştür.

Çalışmada şaşırma bildirimini işaretleyicilerinin kaplamında başka anlamsal alanlara da yer verdiği görülmüştür. İşaretleyicilerin kaplamalarının belirlenmesinde yine bağlam etkilidir. Şaşırma ile birlikte sevinç, üzüntü, ayıplama vb. çeşitli duygu durumları da işaretlenebilmektedir. Kaplamında bulunan bu anlamlar öznel yargılara bağlıdır. Aynı zamanda şaşırma bildirimini kaplamındaki anlamın belirlenmesinde işaretleyicilerin işlevinin değil önermenin ön planda olduğu tespit edilmiştir.

Şaşırma bildiriminde farklı şahısların kullanımı *inan-* eylemi ile ele alınmış ve *inan-mA-* *yor* ve *inan-AmA-* *yor* yapıları incelenmiştir. *inan-mA-* *yor* işaretleyicisi sadece teklik 1. şahısta şaşırma bildirimini işaretlerken *inan-AmA-* *yor*, 3. şahıslar ile teklik 1. şahısta şaşırma bildirimini işaretlemektedir. Her iki yapı da 2. şahıslar için şaşırma bildirimini işaretleme görevinde değildir. Ayrıca *inan-AmA-* *yor*'un *inan-mA-* *yor*'dan daha yüksek derecede şaşırma bildirimini bildirdiği belirlenmiştir.

Bazı şaşırma bildirimleri kopyalamayla ortaya çıkmıştır. Araştırmalar şaşırma bildirimini kavramının evrensel olduğunu göstermektedir. Farklı dillerdeki şaşırma bildirimini işaretleyicilerinin benzerlerine Türkçede de rastlandığı ortaya konulmuştur. Bu çalışmada dillerin benzer durum/olaylara benzer dilsel tepkileri verdiği gösterilmiştir.

Elde edilen bulgular, geliştirilebilir nitelikte yeni araştırmalar için ön bilgi sunmaktadır. Türkçede daha geniş bir korpus üzerinde inceleme yapılabileceği gibi Türk dillerinde karşılaştırmalı bir inceleme de yapılabilir. Böylece işaretleyicilerin kullanımdaki benzerlikler ve ayırıcı özellikler, dil ilişkileri sonucu ortaya çıkan farklılıklar ortaya konabilir.

KAYNAKLAR

- Adelaar, W.F.H. (2013). A Quechuan Mirative?. Aikhenvald A. ve Storch A. (Ed.), *Perception and Cognition in Language and Culture* içinde (s.95-109). Brill.
- Ahmed, M. (2017). A Case for mirativity and mirative markers in Kashmiri. *XLinguae Journal*, 10(3), 163-175.
- Aikhenvald, A. (2003). Evidentiality in typological perspective. Aikhenvald A. (Ed.), *Studies in evidentiality* içinde (s.1-33). John Benjamins Publishing.
- Aikhenvald, A. (2004). *Evidentiality*. Oxford University Press.
- Aikhenvald, A. (2012). The essence of mirativity. *Linguistic Typology*, 16, 435-485.
- Akalın, Ş. H. (2008). *Türkiye Türkçesinde Ünlem*. 20 Ekim 2020 tarihinde <http://turkoloji.cu.edu.tr> adresinden erişildi.
- Akatsuka, N. (1985). Conditionals and the epistemic scale. *Language*, 61(3), 625-39.
- Aksan, Y. vd. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul, Türkiye. <http://www.lrecconf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>
- Aksu-Koç, A. ve Dan, I. S. (1986). Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish. Wallace C. ve Johanna N. (Ed.), *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*, 20, içinde (s.159-167). USA: Ablex Publishing Corporation.
- Aksu-Koç, A., Ögel-Balaban, H. ve Alp, I. E. (2009). Evidentials and source knowledge in Turkish. Fitneva S. A. ve Matsui T. (Ed.), *Evidentiality: A window into language and cognitive development, New Directions for Child and Adolescent Development*, 125, içinde (s.13-28). Jossey-Bass.
- Alcázar, A. (2016). Minor speech acts in a Basque mirative construction. *Florida Linguistics Papers*, 3(1), 1-12.

Alyılmaz, C. (1999). Ünlemlerin seslenmeleri kuvvetlendirici işlevleri. *Türk Gramerinin Sorunları, II*, 534-540.

AnderBois, S. (2016). Illocutionary mirativity: the case of Yucatec Maya bakáan. Thuy B. ve Rudmila-Rodica I. (Ed.), *Proceedings of sula*, 9, içinde (s.1-16). GLSA Publications.

AnderBois, S. (bt.). *Tagalog pala: an unsurprising case of mirativity*. 1 Ekim 2020 tarihinde http://research.clps.brown.edu/anderbois/PDFs/AnderBois_mirative_pala.pdf adresinden erişildi.

Aslan Demir, S. (2007a). İstek Kipliği, Gerçeklik, Gerçekleştirilebilirlik, *VII. Uluslararası Dil-Yazın-Deyişbilim Sempozyumu Bildirileri*, Konya.

Aslan Demir, S. (2007b). *Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Bilimsel Bir İnceleme*. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği, Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Grafiker Yayınları.

Aslan Demir, S. (2014). Türkmencede eken. *Turcology and Linguistics*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları. 21-29.

Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. Baha Matbaası.

Benzer, A. (2008). *Füilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Bulut, G. (2017). Türkiye Türkçesinde ha Partikeline Derlem Temelli Bir Bakış. *2nd. International Conference on Studies in Turkology*, Roma, İtalya, 11 -13 Ağustos 2017. 231-241.

Celle, Agnès vd. (2017). *Expressing and describing surprise*. John Benjamins Publishing.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press.

DeLancey, S. (1997). Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology*, 1, 33-52.

DeLancey, S. (2001). The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics*, 33, 369-382.

- DeLancey, S. (2012). Still Mirative After All These Years. *Linguistic Typology*, 16, 529-564.
- Demir, N. (2012). Türkçede Evidensiyellik. *bilig*, 62, 97-118.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*. Çev. Ali Ulvi Elöve. Maarif Matbaası.
- Dickinson, C. (2000). Mirativity in Tsafiki. *Studies in Language*, 24, 379-421.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili*. Grafiker Yayınları.
- Ekman, P. (2003). *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. Holt Paperbacks.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish. A. Göksel ve C. Kerslake (Ed.), *Studies in Turkish and Turcic Languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*, 41-51.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Friedman, V. A. (2012). Perhaps mirativity is phlogiston, but admirativity is perfect: On Balkan evidential strategies, *Linguistic Typology*, 16(3), 505-527.
- Giorgi, A. (2016). On the temporal interpretation of certain surprise questions. *SpringerPlus*, 5(1390), DOI: 10.1186/s40064-016-2951-5.
- Göksel, A. ve Celia, K. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge.
- Hengeveld, K. ve Olbertz, H. (2012). Didn't you know? Mirativity does exist!. *Linguistic Typology*, 16, 487-503.
- Hill, N. (2012). "Mirativity" does not exist: ɣdug in "Lhasa" Tibetan and other suspects. *Linguistic Typology*, 16(3), 389-433.
- Hirik, S. (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Hirik, S. (2015). Zarfların Kipsel Alandaki Görünümleri. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(8), 1365-1382.
- İmer, K. vd. (2013). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Jacobsen, W. H., Jr. (1964). *A grammar of the Washo language*. Unpublished master's thesis, University of California.
- Johanson, L. (2018). Turkic indirectivity. Aikhenvald A. (Ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality* içinde (s.510-524). Oxford University Press.
- Karaağaç, G. (2009). Edat Üzerine Düşünceler. *Gazi Türkiyat*, (5), 157-169.
- Kılıç, F. (2005). Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 68-113.
- Kim, S. Y. ve Aleksova, K. (2003). Mirativity in Korean and Bulgarian. *In Proceedings of Bulgaria, Korea, Central & East Europe – Humanities and Social Science (14th – 15th July, 2003)*. Sofia: Sofia University. 4 Nisan 2020 tarihinde http://www.belb.info/personal/aleksova/admirativ_bulgarian_korean_trans.pdf adresinden erişildi.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Routledge.
- Kraus, K. (2018). *Great Intonations*. Unpublished master's thesis, University of UC Santa Cruz.
- Külebi, O. (1990). Türkçede Ünlemlerin Kullanımbilim (Pragmatics) Yönünden İncelenmesi. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. Hitit Yayınları. 10-34.
- Lazard, G. (1999). Mirativity, evidentiality, mediativity, or other? *Linguistic Typology*, 3(1), 91-109.
- Lazard, G. (2001). On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics*, 33, 359-367.
- Lewis, G. (1967). *Turkish Grammar*. Oxford University Press.

- Mocini, R. (2014). Expressing Surprise. A Cross-Linguistic Description of Mirativity. *Altre Modernità*, 11, 136-156.
- Montaut, A. (2006). Mirative meanings as extensions of aorist in Hindi/Urdu. *The Yearbook of South Asian languages and linguistics*. Mouton de Gruyter. 78-91.
- Moutaouakil, A. (2005). Exclamation: sentence type, illocution or modality? C. Groot ve K. Hengeveld, (Ed.), *Morphosyntactic Expression in Functional Grammar* içinde. (s.351-379).
- Norrick, N. R. (2008). Interjections as pragmatic markers. *Journal of Pragmatics*, 41, 866-891.
- Özbek, A. ve Kıra, E. (2019). Japonca ve Türkçedeki Mirativ İfadeler Üzerine. *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 569-592.
- Peterson, T. (2015a). Grammatical evidentiality and the unprepared mind. *Review of Cognitive Linguistics*, 13(2), 314-352.
- Peterson, T. (2015b). Mirativity as surprise: Evidentiality, information, and deixis. *Journal of Psycholinguistic Research*, 45(6), 1327-1357.
- Peterson, T. (2017). Problematizing mirativity. *Review of Cognitive Linguistics*, 15(2), 312-342.
- Rett, J. ve Murray, S. (2013). A semantic account of mirative evidentials. *Proceedings of SALT*, 23, 453-472.
- Richards, J.C. ve Schmidt, R. (2010). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. UK.
- Sahoo, K. ve Lemmens, M. (2017). Degrees of mirativity. *Review of Cognitive Linguistics*, 15(2), 343-384.
- Sevinçli, V. (2012). De/Da Edatı. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 6-19.
- Slobin, D. ve Aksu, A. (1982). Tense, aspect, and modality in the use of Turkish evidential. P. J. Hopper. (Ed.), Tense-aspect: Between semantics and pragmatics, *Typological Studies in Language* içinde. (s.397-405). John Benjamins.

Tekin, T. (2005). *da/de Bağlayıcısının Türeyişi*. Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri. (haz. Emine Yılmaz / Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, 57-65.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turan, Ü. D., Aslan Ö. ve Corga, E. (2014). Tümce-Başında Kullanılan Eylemler: Derlem Tabanlı Bir Çözümleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Eğitim Özel Sayısı*. 147-154.

Türk Dil Kurumu. (2020). *Güncel Türkçe Sözlük*. 5 Ekim 2020 tarihlerinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. MIT Yayınları.

Üzüm, M. (2019a). Epistemik Kiplik İşaretleyicilerinin Söz Dizimsel Özellikleri: Özbek ve Türkiye Türkçesi. *Türkoloji Dergisi*, 23(2), 452-492.

Üzüm, M. (2019b). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*. Nobel Bilimsel Eserler.

Vardar, B. vd. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Multilingual Yay.

Watters, D. E. (2002). *A grammar of Kham*. Cambridge University Press.

Yavaş, F. (1982). The Turkish Aorist. *Glossa*, 16, 41-50.

Zeyrek, D. (1990). -miş'in Masallardaki İşlevi Üstüne. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. 79-84.